STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 00865

BLETER FUN PAYN UN UMKUM

Yivo Institute

•

Permanent preservation of this book was made possible
by Joanne Prives
in memory of
her parents, Julius & Esther and her brother Abraham

FUNDING FOR THE CORE COLLECTION OF YIDDISH LITERATURE
WAS MADE POSSIBLE IN PART BY A GRANT FROM THE
DAVID AND BARBARA B. HIRSCHHORN FOUNDATION

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS

NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
AMHERST, MASSACHUSETTS
413 256-4900 | YIDDISH@BIKHER.ORG
WWW.YIDDISHBOOKCENTER.ORG

•

MAJOR FUNDING FOR THE
STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
WAS PROVIDED BY:

Lloyd E. Cotsen Trust
Arie & Ida Crown Memorial
The Seymour Grubman Family
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
Max Palevsky
Robert Price
Righteous Persons Foundation
Leif D. Rosenblatt
Sarah and Ben Torchinsky
Harry and Jeanette Weinberg Foundation
AND MEMBERS AND FRIENDS OF THE
National Yiddish Book Center

•

The *goldene pave*, or golden peacock, is a traditional symbol of Yiddish creativity. The inspiration for our colophon comes from a design by the noted artist Yechiel Hadani of Jerusalem, Israel.

The National Yiddish Book Center respects the copyright and intellectual property rights in our books. To the best of our knowledge, this title is either in the public domain or it is an orphan work for which no current copyright holder can be identified. If you hold an active copyright to this work – or if you know who does – please contact us by phone at 413-256-4900 x153, or by email at digitallibrary@bikher.org

בלעטער פון פּיין און אומקום

(מאַטעריאַלן צו דער געשיכטע פון יידישן חורבן)

אַרויסגעגעבן דורכן ייוו"אָ-קאָמיטעט אין מעלבורן

1949

Bleter Fun Pain Un Umkum

Document on the History of Jewish Extermination

Published by the YIVO Committee in Melbourne

1 9 4 9

Printed by "York Press" Pty. Ltd.,
198-202 Faraday St., Carlton.

געווידמעט דעם אָנדענק פון
ר׳ ח י י ם ר ו ב י נ ש ט י י ן ע״ה
לאַנגיאָריקער פאָרזיצער פון
ייוו״אָ-קאָמיטעט אין מעלבורן.

פֿאָרוואָרט

איבערגעבנדיק דער עפֿנטלעכקייט דעם ערשטן באַנד „מאַטעריאַלן און דאָקומענטן צו דער געשיכטע פֿון יידישן חורבן", האַלט דער מעלבורנער קאָמיטעט פֿון ייוו"אָ, אַז ער האָט געמאַכט דעם ערשטן וויכטיקן שריט אויפֿן אויסטראַלישן באָדן צו זאַמלען די גבית־עדות פֿון דער שארית הפליטה, וועלכע זענען אַהער געקומען.

נישט לייכט איז דאָס אָנגעקומען. געווען אַ סך מניעות בייצוקומען. די גרעסטע פֿון זיי איז זיכער געווען פֿון פּסיכישער נאַטור. פֿאַר יעדן פֿון די, וואָס האָבן געקאָנט געבן דעם מאַטעריאַל — די על פּי נס לעבן געבליבענע יידן — איז דאָס פֿאַרשרייבן אָדער דערציילן געווען אַ גוואַלדיקע איבערלעבונג. איז דאָך די אייגענע נאָרמאַלע צוקונפֿט אָפּהענגיק פֿונם כוח וואָס גיכער צו פֿאַרטרייבן דעם יאָרן־לאַנגן קאָשמאַר פֿון פּיין, אכזריות און אומקום, וואָס גיכער צו פֿאַרגעסן וועגן יענע גיהנום־טעג און אַפֿילו אין זכרון נישט אומקערן זיך מער צו זיי.

נישט קיין קליינעם פֿאַרדינסט ביים רעאַליזירן די איצט פֿאַר־עפֿנטלעכטע אַרבעטן האָט די היסטאָריש־דאָקומענטיר־קאָמיסיע ביים ייוו"א אין מעלבורן. נאָר אַ דאַנק דעם עקשנותדיקן ווילן און אויסדויער פֿון דער קאָמיסיע האָבן מיר צו פֿאַרדאַנקען דאָס דערשיינען פֿון ערשטן באַנד. די מיטגלידער פֿון דער קאָמיסיע זענען באמת געווען דורכגענומען מיט דער צוואה פֿון אונדזער גדול בדור, פּראָפֿעסאָר שמעון דובנאָוו, וועלכער האָט, ווען מען האָט אים געפֿירט צום טויט, געזאָגט צו די אַרומיקע יידן: „שרייבט און פֿאַרשרייבט". אויב די געשיכטע פֿון דער גרעסטער און גרויזאַמסטער יידישער מאַרטיראָלאָגיע וועט פֿאַראייביקט ווערן לדורות מיט אַ רייזיקער אויפֿזאַמלונג פֿון מאַטעריאַלן און דאָקומענטן, איז עס אין דער ערשטער ריי טאַקע צו פֿאַר־

דאַנקען די לעבן־געבליבענע, וואָס האָבן געזאַמלט, געשריבן, געפירט טאָג־ביכער אין אָנבליק פון טויט.

דער פאַרדינסט פון ייוו"אָ, וואָס האָט נאָך אין זיין ווילנער תקופה באוויזן צו דערציען אַ יונגן דור איבערגעגעבענע זאַמלערס פון אַלץ, וואָס קאָן זיין ווערטפול פאַר דער יידישער היסטאָריאָגראַפיע, איז זיכער נישט קליין. אפילו אין טויט־לאַגער אוישוויץ איז פּראָ־יעקטירט געוואָרן אַזאַ זאַמלונג, וואָס זאָל שפּעטער איבערגעגעבן ווערן דורך פּאָליאַקן, וועלכע מען האָט געקאָנט געטרויען, פאַרן יידישן „ווייטאָגס־ארכיוו" ביים ייוו"אָ. אין דער הקדמה (אַן אָריגינעלע קאָפּיע געפינט זיך אין ניו־יאָרקער ייוו"אָ) שרייבן די מחברים:

„...חברים, שרייבט, צייכנט קורץ און שאַרף. קורץ ווי די טעג, וואָס זענען אונדז פאַרבליבן צום לעבן, און שאַרף ווי די מעסערס, וואָס ווערן אין אונדזערע הערצער געצילט. זאָל בלייבן אַ פּאָר בלעטלעך פאַרן ייוו"אָ, פאַרן יידישן ווייטאָגס־ארכיוו. זאָלן עס אונדזערע ביים לעבן געבליבענע, פרייע ברידער לייענען און אפשר וועלן זיי אויך עפּעס לערנען".

אויב זיי האָבן אין אָנבליק פון טויט געהאַט די פאַרשטענדניש פאַר געשיכטע און יידישער אייביקייט, איז אונדזער חוב מקיים צו זיין זייער וואונטש און צוואה אוודאי באַזונדערס גרויס.

לסוף האַלטן מיר פאַר אונדזער חוב צו דערמאָנען די ברייטהאַר־ציקייט פון דעם פאַרשטאָרבענעם ערשטן פאָרזיצער פון ייוו"אָ אין מעלבורן, ר' חיים רובינשטיין ע"ה. אַ דאַנק וועלכן דאָס דערשיינען פון דער דאָזיקער אויסגאַבע איז דערמעגלעכט געוואָרן דערמיט, וואָס ער האָט ביים לעבן פאַרזיכערט זי מיט זעצן, דרוקן און פּאַפּיר.

די פאַרבליבענע משפחה פון פאַרשטאָרבענעם פירט אויס געטריי די צוואה פון זייער חשובן און פאַרדינסטפולן פאָטער.

זאָל עס דינען פאַר אַ גוטן ביישפּיל אין אונדזער געזעלשאַפטלעכן לעבן.

ייוו"אָ־קאָמיטעט, מעלבורן.

לעאָן האָלצער

מיט פּאָליאַקן אין דייטשער קריגס־געפאַנגענשאַפט

דעם 30־טן אויגוסט 1939 בין איך מאָביליזירט געוואָרן אין דער פּוילישער אַרמיי. אין הסכּם מיט מיין צוגעטיילטער פונקציע אַלס אָפּי־ציר פאַר באַזונדערס וויכטיקע ענינים ביי דער קאָרפּוס־קאָמאַנדע נומער 5 (קראָקע), בין איך אָפּגעפאָרן פון גדיניע, וואו איך האָב אָנגעפירט מיט אַ צאָל־אַגענטור און אַן עקספּעדיציע־אונטערנעמונג, צוריק אַהיים, קיין קראָקע, וואו איך האָב געהאַט מיין פאַמיליע — מיין פרוי און זון. די טאָכטער מיינע איז געווען מיט מיר אין גדיניע און איז מיט מיר צוזאַמען אַהיימגעפאָרן.

אין גדיניע האָט געהערשט אַ שטימונג פון כּהוּנה. קודם האָט מען פון דאָרט עוואַקואירט די משפּחות פון די אָפיצירן און אונטער־אָפיצירן פון קריגס־פלאָט. די צאָל צוגן, וואָס איז אָפּגעפאָרן פון גדיניע, איז געווען זייער אַ קליינע און די וואַגאָנעס זענען געווען אָנגעשטאָפּט מיט מענטשן. דער פאַקט פון עוואַקואירן די משפּחות פון די פלאָט־אָפיצירן, דאָס פאַנישע לויפן, האָט די מהומה נאָך מער פאַרשטאַרקט. דער גדיניער רעגירונגס־קאָמיסאַר האָט אַרויסגעגעבן אַן אויפרוף צו דער באַפעלקערונג און גערופן צו רו און געהאָרכזאַמקייט דראָענדיק, אַז ווער עס וועט, פון אייגענער איניציאַטיוו, איצט אַוועק פון שטאָט, דער וועט להבא נישט ווערן צוריק אַריינגעלאָזן קיין גדיניע. דער דאָזיקער אויפרוף האָט געווירקט. אַ באַדייטנדיקער טייל פון די גדיניער סוחרים

און פאַבריקאַנטן האָט זיך אָפּגעהאַלטן פון אַרויספאָרן.

נאָכדעם ווי די דייטשן זענען אַריין קיין גדיניע, האָבן די דאָזיקע מענטשן, וואָס זענען דאָרט פאַרבליבן, געמוזט די שטאָט פאַרלאָזן נאַקעט און בלויז און גיין צופוס צענדליקער קילאָמעטער ביז מען האָט געקענט ערגעץ וואו זיך אָפּשטעלן.

קיין קראָקע בין איך אָנגעקומען דעם 31־טן אויגוסט 1939, און שוין צומאָרגנס האָבן מיר געהאַט דעם ערשטן דייטשן לופט־אָנגריף איבער קראָקע. מלחמה. איך האָב זיך געמאָלדן אין דער קאָרפּוס־קאָמאַנדע, אָבער איך האָב דאָרטן קיין שום באַזונדערע פונקציע נישט געקריגן צוגעטיילט. מען האָט מיך אָפּגעשיקט אין דער אָפיצירן־קאַדער, וואו עס האָבן זיך געפונען עטלעכע צענדליק אָפיצירן, וועלכע האָבן, ווי איך, געוואַרט אויף באַפעלן און באַשטימונג. דאָס וואַרטן איז געווען אומזיסט. קיין שום באַפעלן זענען נישט אָנגעקומען. מען האָט אָן אונדז פאַרגעסן.

אין דער אָפיצירן־קאַדער האָב איך געטראָפן עטלעכע יידן: אינזשיניער יוזעף טאַובער פון קראָקע, אינזשיניער באַלזאַם פון סקאַווינע צי מישלעניץ און איינעם בערגער פון קאַטאָוויץ.

דעם 3־טן סעפּטעמבער 1939 איז ענדלעך אָנגעקומען אַ באַפעל אָפּצופאָרן פון קראָקע, וואָרום אינם דאָזיקן טאָג האָט זיך אין אונדזער שטאָט אָנגעהויבן די עוואַקואַציע פון דער מיליטערישער און ציווילער מאַכט און פון זייערע משפחות. די צוגן זענען איבערפולטע געגאַנגען אין דער ריכטונג צו מזרח. קיין ציווילע יידן האָט מען שוין אָבער אין די דאָזיקע צוגן נישט אַריינגעלאָזט. אַ סך יידן זענען אַוועק פון שטאָט צופוס, אַנדערע זענען אָפּגעפאָרן מיט אויטאָס, וועלכע מען האָט אויפן וועג אומגעזעצלעך אַוועקגערויבט. געטאָן האָבן דאָס אָפיצירן, וועלכע האָבן געוואָלט אַזוי אַרום וואָס גיכער אַנטלויפן. מען האָט אַרויסגעטריבן פון די אויטאָס די רייזנדע יידן, צוגענומען די מאַשינען און אַוועקגעפאָרן. אויך אונדזער מיליטערישע אָנפירונג איז אַזוי פלייסיק געלאָפן, אַז מיר האָבן זי נישט געקענט אָניאָגן.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער בין איך אָנגעקומען קיין פשעמישל. די שטאָט איז שוין געווען באָמבאַרדירט. איינע פון די גרעסטע גע־

ביידעס אין שטאָט, נעבן וואָקזאַל, איז געלעגן אין חורבות. געווען אַ סך טויטע. צווישן די אומגעקומענע האָבן זיך אויך געפונען עטלעכע יידישע פאַמיליעס. די מהומה אין שטאָט איז געווען זייער גרויס. יידישע פרויען זענען אין פאַניק געלאָפן אין פאַרשידענע זייטן פון שטאָט, נישט ווויסנדיק וואוהין צו לויפן און וואָס מיט זיך צו נעמען. איין פרוי האָט מיט זיך געטראָגן אַ קישן, אַן אַנדערע — אַ פּאָר לייכטער. איין פרוי איז צוגעלאָפן צו מיר און מיט טרערן אין די אויגן זיך פאַר מיר באַקלאָגט, אַז דער וועכטער פון איר הויז, אַן אוקראַינער, האָט איר געדראָט, אַז ווי נאָר די דייטשן וועלן אַריינקומען אין שטאָט, וועט ער אויסמאָרדן אַלע יידן.

צוזאַמען מיט מיין אָפיצירן־קאַדער בין איך אַוועק ווייטער אויף מזרח, ביז מיר זענען אָנגעקומען קיין טרעמבאָוולע, אויף דרום פון טאַרנאָפּאָל, וואו מיר האָבן געדאַרפט, פון רעשטלעך צעשלאָגענע מיליטער־אָפּטיילונגען און דעזערטירן, וואָס זענען אין דער געגנט אַנטלאָפן, אָרגאַניזירן אַ נייע פוסגייער־דיוויזיע. ווען מיר האָבן זיך אָבער דערוואוסט, אַז ס'איז דאָ נישטאָ מיט וואָס די דיוויזיע צו באַוואָפענען, אַז מען קען קיין איין ביקס נישט געפינען אין טרעמבאָוולע, האָבן מיר ערשט רעכט דערזען, אַז דאָס אַלץ איז נישט מער ווי אַ קאָמעדיע, אַז די קאַטאַסטראָפע איז אומפאַרמיידלעך.

מיר האָבן געקראָגן אַ באַפעל אָפּצומאַרשירן אין דער ריכטונג צו שניאַטין, צו דער רומענישער גרענעץ, מחמת די רוסישע אַרמיי איז אַריבער די פּוילישע גרענעץ און מאַרשירט טיפער אין לאַנד אַריין. דעם 18־טן סעפּטעמבער 1939 זענען מיר אַריבער די רומענישע גרענעץ. מען האָט אונדז אַנטוואָפנט און געלאָזט ווייטער גיין. אַזוי איז געווען מיט אַלע פּוילישע מיליטער־לייט. ערגער איז געווען מיט ציווילע מענטשן און גאָר שלעכט מיט אַזעלכע, וואָס מען האָט דערקענט, אַז זיי זענען יידן. אַ ייד האָט זיך געקאָנט דורכקריגן אויב ער האָט געגעבן כּאַבאַר.

אין רומעניע האָט מען אונדז אַלע אָפּגעשיקט אין דער ריכטונג אויף דרום, צו דאָבּרודזשע, פון וואַנען מען האָט אונדז מיט באַנען אָפּגעשיקט אין אַן אינטערנירונגס־לאַגער. פאַרבייפאָרנדיק דאָס שטעטל

מאַטשין, האָב איך זיך דאָרט געווענדעט צו איינעם פון די אָרטיקע ייִדישע סוחרים, סאַמועל קינדלער, און געבעטן אים ער זאָל מיר העלפֿן זיך ראַטעווען פון אינטערנירונגס־לאַגער. קינדלער האָט מיך אוועקגעפֿירט קיין ברייליי, וואו עס האָט געוואוינט קינדלערס אַ ברודער. דאָרט האָב איך אויסגעטאָן מיין מיליטערישן אָפֿיצירן־מונדיר, אָנגעטאָן ציווילע מלבושים און תיכף מיטן דונאַיעץ אָפּגעפֿאָרן קיין גאַלאַץ. מיט קינדלערס רעקאָמענדאַציע האָב איך דאָרט באַקומען אַ וואוינונג ביי איינעם אַדאָלף זיגלער. אָפּגעווען עטלעכע טעג, בין איך אַוועק ווייטער קיין בוקאַרעשט, וואו איך האָב זיך געמאָלדן צום אָרטיקן פּויליש קאָנסולאַט און באַקומען אַ פּאַס. איך האָב באַשלאָסן אָפּצופֿאָרן קיין פֿראַנקרייך, וואו, ווי איך האָב זיך דערוואוסט, עס דאַרף אָרגאַניזירט ווערן אַ נייע פּוילישע אַרמיי. ווי אַ געוועזענער לעגיאָנער פון דער ערשטער בריגאַדע פון די פּוילישע לעגיאָנען, מיט דער אויסצייכענונג פון אָרדער „ווירטוטי מיליטאַרי", ווי אויך פּרעזעס פון דער הויפּט־פֿאַרוואַלטונג פון יידישן פֿאַרבאַנד פון געוועזענע אומאָפּהענגיקייטס־קעמפֿער, האָב איך געהאַלטן פֿאַר מיין פֿליכט צו איילן דאָרט אַהין, וואו עס געפינט זיך מיליטער און צוזאַמען מיט זיי ווייטער פֿאָרזעצן דעם קאַמף קעגן די דייטשן.

דער יוגאָסלאַווישער און איטאַליענישער קאָנסולאַטן האָבן יידן קיין טראַנזיט־וויזעס נישט אַרויסגעגעבן. דער פּוילישער קאָנסולאַט האָט מיר דעמאָלט אַרויסגעגעבן אַ פּיקטיווע באַשייניקונג, אַז איך בין אַ קריסט און אויפֿן סמך פון דאָזיקן דאָקומענט האָבן איך געקראָגן די נויטיקע טראַנזיט־וויזעס. איך בין תיכף אָפּגעפֿאָרן און דעם 10־טן אָקטאָבער 1939 בין איך אָנגעקומען קיין פּאַריז, וואו איך האָב זיך גלייך געמאָלדן צו דער פּוילישער מיליטערישער מאַכט. מען האָט מיך אָפּגעשיקט אין אַ מיליטערישן לאַגער פֿאַר אויסשולונג. די אַטמאָספֿער פֿאַר יידישע מיליטער־לייט איז אין דאָזיקן לאַגער געווען אַ שרעקלעכע. עס האָט דאָרט געהערשט אַן אַנטיסעמיטישע שטימונג און עס איז זייער אָפט אויף דעם באָדן דערגאַנגען צו גרויסע סקאַנדאַלן.

איך מוז זיך אויף אַ קורצער ווייל אומקערן אויף צוריק. בעת איך

בין געווען אין ברייל, רומעניע, האָט דער אָרטיקער פּאָליציי־פּרע־ פעקט פּלוצלונג אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע פּאָליאַקן וואָס געפינען זיך אין שטאָט מוזן, אין משך פון עטלעכע שעה, אָוועקפאָרן אויף דער אַנדערער זייט גונאי. די סיבה פון דאָזיקן באַפעל איז געווען דאָס, וואָס עטלעכע פּוילישע שיכורע אָפיצירן האָבן שפּאַצירט אויף דער הויפּט־גאַס און יעדן פאַרבייגייענדיקן יידן באַפאַלן און געשלאָגן.

אין פראַנקרייך האָט מען מיך צוגעטיילט צום ערשטן פוסגייער־ פּולק, מיט וועלכן איך בין אַוועק אויפן פראָנט און דעם 21־טן יוני 1940 בין איך אין סט. דיע גענומען געוואָרן אין דייטשער געפאַנ־ גענשאַפט.

פאַר מיין אָפּפאָר אויפן פראָנט פלעג איך אָפט קומען קיין פּאַ־ ריז, וואו דער סעקרעטאַר פון דער פּוילישער דעמאָקראַטישער פּאַרטיי, פּראָפעסאָר יעזשי סטעפּאַן לאַנגראַד, פון קראָקע, האָט געפירט אַ לעב־ האַפטע פּאָליטישע טעטיקייט. אַ דאַנק אים איז געשאַפן געוואָרן אַ קאָמיסיע, וועלכע האָט געהאַט די אויפגאַבע צו אָרגאַניזירן אַן אַקציע קעגן אַנטיסעמיטיזם אין דער פּוילישער געזעלשאַפט. צו דער קאָמיסיע האָבן צווישן אַנדערע געהערט: דער געוועזענער פּוילישער אַמבאַסאַ־ דאָר אין וואַשינגטאָן — טיטוס פילּיפּאָוויטש, דער געוועזענער דעפּו־ טאַט פון פּוילישן סיים — ד״ר פּראַגער און איך. די ווייטערדיקע אַנטוויקלונג פון די געשעענישן האָט געמאַכט אַ שטריך איבער די אַלע פּלענער.

אין דער דייטשער געפאַנגענשאַפט בין איך אַוועק ווי אַ פּאָרומיש־ ניק פון דער פראַנצויזישער אַרמיי און ווי אַזעלכן האָבן די דייטשן מיך און אַ ריי אַנדערע פּוילישע מיליטער־לייט געפאַנגענע אין פראַנק־ רייך באַהאַנדלט. אַזוי ווי עס האָט זיך ביי אונדז פאַרשפּרייט אַ קלאַנג, אַז יידישע געפאַנגענע וועלן דורך די דייטשן דערשאָסן, האָב איך אָנגעגעבן, אַז איך בין פון רוימיש־קאַטוילישן גלויבן. דאָס אייגענע האָבן אויך געטאָן אַלע אַנדערע יידישע געפאַנגענע. אָבער אונדזערע פּוילישע „קאָלעגן"־אָפיצירן האָבן זיך שוין געגעבן די מי, אַז די דייטשן זאָלן זיך דערוויסן וועגן דעם, אַז מיר זענען יידן. מען האָט דעריבער אַלע יידן — פּוילישע ווי פראַנצויזישע — אַרויסגע־

באראק. צוזאמען זענען מיר געווען 86 יידן. דער לאגער אונדזערער האט זיך געפונען אין ערדלבאך־געפריץ, אויף דרום פון ווין. דארט האבן מיר פארבראכט פיר יאר. די באהאנדלונג איז געווען א דער־טרעגלעכע. מיטן אויסנאם פון די געפאנגענע סאוויעטישע מיליטער־לייט, האבן די דייטשן לגבי אונדז אין אלגעמיין אנגעווענדט די פארשריפטן פון דער גענפער קאנווענץ וועגן קריגס־געפאנגענע.

אין דער זעלבער צייט האט זיך מיין משפחה געפונען אין ווארשע און איך בין מיט זיי געווען אין א כסדרדיקן קאנטאקט. אין אויגוסט 1942 איז מיין טאכטער מיט איר מאן, סאלאמאן זאק, ארויס פון געטא און אוועקגעפארן קיין זאקאפאנע, וואו זיי האבן זיך אויפגע־האלטן אומלעגאל, אויפן סמך פון געפעלשטע פאפירן. מען האט זיי אבער געמסרט, די דייטשן האבן זיי ארעסטירט און דערשאסן. מיין פרוי און זון זענען אומגעקומען בעת די קאמפן אין ווארשעווער געטא.

אין אויגוסט 1944 האבן די דייטשן אלע אפיצירן פון דער פראנ־צויזישער ארמיי — יידן, קאמוניסטן און מאסאנען — פון אלע לא־גערן איבערגעפירט אין א ספעציעלן לאגער אין ליבעק. דאס איז גע־ווען א שטראף־לאגער. באלד ווי מיר זענען אנגעקומען אין דאזיקן לאגער האבן די דייטשע אפיצירן צו אונדז געזאגט: „ווער עס קומט דא אהער, גייט שוין פון דאנען קיין לעבעדיקער נישט ארויס".

אין ליבעקער לאגער זענען געווען 314 אפיצירן פון דער פראנ־צויזישער ארמיי, יידן, דערין 308 פראנצויזישע יידן און 6 פוילישע. צווישן די זעקס פוילישע איז געווען איינער, וואס איז שוין געווען געשמדט זינט דרייסיק יאר, און א צווייטער — זינט 12 יאר. אבער פאר אונדזערע פוילישע „קאלעגן" זענען אויך זיי געווען יידן. דער „אידעאלאגישער" איינפלוס פון היטלעריזם איז צווישן דער פוילישער האלב־אינטעליגענץ געווען און פארבליבן גאנץ אנזעעוודיק. איך מוז באטאנען, אז משך פון דער גאנצער צייט פון דער געפאנגענשאפט האבן מיר זיך געפונען אין רשות פון דער ווערמאכט און דערמיט לאזט זיך דערקלערן דער פאקט, וואס מיר זענען באהאנדלט געווארן נישט ערגער פון אלע אנדערע קריגס־געפאנגענע.

דעם 2־טן מאַי 1945 זענען מיר דורכן בריטישן מיליטער באַפרייט געוואָרן. קומענדיק צוריק קיין פּאַריז האָב איך זיך געשטעלט אין פאַרבינדונג מיטן „דזשאָינט". אין וועמענס נאָמען איך האָב פאַר דער מלחמה, לויט דער בקשה פון וואַרשעווער „דזשאָינט"־דירעקטאָר, יצחק גיטערמאַן, אָנגעפירט מיט דער הילפס־טעטיקייט פאַר די יידן אין גדיניע. איצט האָט מען מיר אין פּאַריזער „דזשאָינט" פאָרגעלייגט אַרויסצופאָרן קיין דייטשלאַנד צו פירן די הילפס־טעטיקייט צווישן די ד. פּ.; צו יענער צייט האָט נאָך דער „דזשאָינט" נישט געקענט שיקן זיינע מענטשן פון אַמעריקע, ווייל דער קאָמוניקאַציע־פאַרקער מיט אייראָפּע איז נאָך נישט געווען איינגעשטעלט. אונדזער אָפּטיילונג איז באַשטאַנען פון פינף מענטשן: י. ראַק פון אַמעריקע, ד"ר הענריק הײלאַן און פרוי, מ. לאַמבערט און איך. דעם 2־טן אויגוסט 1945 זענען מיר אָנגעקומען אין לאַגער פעלדאַפינג, בייערן. די לאַגער־מענטשן האָבן מיט אונדזער קומען צו זיי איבערגעלעבט אַ ביטערע אַנטוישונג, וואָרום אַ חוץ אַ פּעקל מזוזות און אַ ביסל רפואות האָבן מיר גאָרנישט מער מיטגעבראַכט פאַר זיי. מיר האָבן געהאַט די אויפגאַבע דורכצופירן אַן אַנקעטע אין די לאַגערן אין פעלדאַפינג, לאַנדסבערג און רעגענדאָרף. אַן ערך 20 פּראָצענט פון אַלע לאַגער־מענטשן האָבן דעמאָלט דעקלאַרירט זייער ווילן צו פאָרן קיין פּאַלעסטינע.

טויבע בליצבלוי

פון לאָדזש ביז בערגען־בעלזען

דעם 1־טן מאַי 1940 איז די געטאָ אין לאָדזש געוואָרן אָפּגע־שלאָסן. אין דער ערשטער צייט האָט מען זיך מיט שפּייז ווי עס איז אַן עצה געגעבן, מען האָט דורך פּאָסט אַריינגעקראָגן שפּייז־פּעקלעך פון דער פּראָווינץ, מען האָט אויך אַריינגעשמוגלט שפּייז פון דער קריסטלעכער זייט, אויסערן געטאָ. שפּעטער האָט זיך דאָס אַלץ אָפּ־געשטעלט און ס'האָט זיך אָנגעהויבן אַ ביטערער הונגער. נאָך ערגער איז געווען מיט דער פראַגע פון באַהייצונג. מען האָט זיך אָבער טייל־ווייז אַרויסגעהאָלפן דערמיט, וואָס מען האָט געגנבעט האָלץ פון דער מאַרישינער געגנט — אַמאָל באַוואוינט דורך קריסטן און האָט איצט געהערט צו דער געטאָ. מען האָט געגנבעט ביימער, פּלויטן, געריסן שטיקער פון הייזלעך און דערמיט באַהייצט די וואוינונגען.

די איינציקע קוואַלן פון פּרנסה זענען אין דער ערשטער צייט גע־ווען — כלערליי אַרבעטן אַלס באַאַמטע אין דער יידישער קהילה אונ־טער רומקאָווסקיס אָנפירונג, פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די דייטשן פּריוואַט: שוכוואַרג, מלבושים, אַרבעט ביי דער אַפּראָוויזאַציע פון געטאָ און אויף די פּלעצער, וואו מען האָט געבראַכט גרינס, קאַרטאָפל און אַנדערע שפּייז פאַר דער געטאָ. די וואָס האָבן געאַרבעט ביי דער אַפּראָוויזאַציע האָט מען גערופן „ווייס־גוואַרדייער“, ווייל זיי האָט זיך באַזונדערס גוט געלעבט, גוט פאַרדינט פון כלערליי קאָמבינאַציעס.

סוף 1940 האָט זיך די לאַגע פאַרערגערט. דער צופלוס פון שפּייז

איז כמעט ווי אפגעשטעלט געווארן. ביי יענער צייט האבן די דייטשן געמאלדן, אז מענטשן קאנען זיך פרייוויליק פארשרייבן אויף ארבעט קיין דייטשלאנד. זייער פיל מענער האבן זיך טאקע פארשריבן און מען האט זיי אוועקגעשיקט אין טיף דייטשלאנד. צווישן זיי איז אויך געוועז מיין ברודער שלמה, וועגן וועלכן איך ווייס ביז היינט נישט וואו ער איז אהינגעקומען.

פאר די, וואס זענען פארבליבן אין געטא, האט מען איינגעפירט „רעסארטן" — ארבעט־ווארשטאטן פאר דער דייטשער מלחמה־פראָ־דוקציע. מען האט אויסגעארבעט שיך, מלבושים, פרויען־מיליטער־מל־בושים. עס זענען אויך געווען וועשערייען צו וואשן די וועש, וואס מען האט געבראכט פון די פראנטן, מיליטער־וועש וואס איז געווען זייער־פארבלוטיקט. מען האט אויך געארבעט זאקן, שטיקעריי, הענטשקעס און אויערן־דעקלעך. געווען א שטרוי־רעסארט, מען האט פון שטרוי געפלאכטן שיך פאר די זעלנער, עס זאלן זיי, אין די קאלטע חדשים, נישט אפפרירן די פיס. א מעטאל־רעסארט איז געווען. דאס איז געווען איינע פון די גרעסטע אונטערנעמונגען. מען האט דארט אויסגעארבעט פארשידענע טיילן צו מאשינען און אויטאס. אין געטא האט יעדער איי־נער געמוזט ארבעטן. מען האט אפילו ליקווידירט די שולן און קינדער אין עלטער פון זיבן יאר האט מען געשיקט צו דער ארבעט.

אין 1941 האט מען אנגעהויבן צו דעפארטירן מענטשן פון געטא. דער עיקר האט מען גענומען קינדער, עלטערע מענטשן, נישט פעאיקע צו קיין ארבעט. אנהויב 1942 האבן שוין אין לאדזשער געטא געפעלט א סך יידן געבוירענע אין לאדזש. מען האט אבער אריינגעבראכט יידן פון אנדערע שטעט ארום לאדזש. זומער־צייט, ארום יוני, האט מען אין לאדזשער געטא אריינגעבראכט יידן פון דער פראווינץ: זגערזש, אזארקאוו, בזשעזשין,ווארטא, שעראדז, קאליש, לאסק, טורעק, פיעטר־קאוו און בכלל פון דער גאנצער ארומיקער געגנט. מען האט אויך גע־בראכט יידן פון ווין און טשעכאסלאוואקיע.

עטלעכע טעג נאכן אריינברענגען די דאזיקע מענטשן האט מען געמאכט א „שפערע", וועלכע האט געדויערט אכט טעג. אלע אין געטא האבן אין משך פון דער צייט זיך געמוזט געפינען אין די שטובן, נישט

ווייזן זיך אין גאַס. קיין עסן איז אין דער צייט נישט געווען צו קריגן. אין די דאָזיקע „שפּערע"־טעג זענען די דייטשן באַפאַלן גאַנצע הייזער־בלאָקן, אַרויסגענומען אַלע מענטשן אויף די הויפן און דורכגעפירט סעלעקציעס: עלטערע, מאַמעס מיט קינדער און יוגנטלעכע, וואָס האָבן שלעכט אויסגעזען, האָט מען אַרויסגענומען פון די רייען און אויף אויטאָס אַוועקגעפירט. דעמאָלט האָט מען אויך ליקווידירט אַלע שפּיטעלער — קראַנקע, שווער, לייכטע און געזונטע געוואָרענע, וועלכע האָבן שוין געדאַרפט אַרויס פון שפּיטאָל, האָט מען צוגענומען און אַוועקגעפירט. עס איז דעמאָלט קיינעם נישט איינגעפאַלן, אַז דאָס נעמט מען מענטשן צום אומברענגען. אין לאָדזש האָט מען געוואוסט וועגן אַרבעט־לאַגערן, אָבער נישט וועגן טויטן־לאַגערן.

די סעלעקציעס האָבן דורכגעפירט די דייטשן מיט די טויטן־קעפּ אויף די היטלען. מיטגעהאָלפן האָט די יידישע פּאָליציי, צווישן וועלכע עס זענען געווען פאַרשידענע מענטשן — גוטע און שלעכטע. איך אַליין האָב געהאַט אַ פאַל מיט אַ יידישן פּאָליציאַנט, וועלכער האָט מיך נישט געוואָלט אַדורכלאָזן און ראַטעווען זיך בעת אַ סעלעקציע, כאָטש ער האָט עס געקאָנט טאָן אָן שום געפאַר פאַר זיך אַליין. ער האָט מיך אָפּגעשטויסן מיטן פוס. אָבער איך האָב זיך געראַטעוועט שוין פאַרנדיק אין וועג, אויף אַ וואָגן וואָס איז געפירט געוואָרן דורך אַן אַנדערן יידישן פּאָליציאַנט. ער האָט צו מיר געזאָגט: אַז דו קענסט זיך ראַטעווען — ראַטעווע זיך. איך בין אַראָפּגעשפּרונגען פון וואָגן און אַנטלאָפן.

נאָך דער „שפּערע" האָט זיך ווידער אָנגעהויבן אַ „נאָרמאַל" לעבן.

דער לייכטסטער ווינטער איז געווען אין 1941. מען האָט נאָך געהאַט אַ ביסל זאַפאַסן, מען האָט נאָך געהאַט וואָס צו ברענען, צו באַהייצן די וואוינונגען. מען האָט פּשוט געבראָכן דאָס אייגענע מעבל און דערמיט געהייצט. שפּעטער איז שוין דאָס אַלץ נישט געווען. מען איז געשלאָפן אויף דער ערד אין הונגער און אין קעלט.

דאָס יאָר 1942 איז געווען דאָס שווערסטע, דאָס ביטערסטע יאָר אין דער הינזיכט. שפּעטער האָט מען שוין די נויט נישט איבערגע־

לעבט אזוי שרעקלעך, ווארום די, וואס האבן איבערגעהאלטן, — דאב רוב שטארק געבויטע מענטשן, — האבן זיך שוין צו אלעם צוגעוואוינט. אין 1942 האט מען געזען אויף דער גאס א סך מענטשן געשוואלענע פון הונגער. מענטשן זענען געפאלן אין די גאסן, געפאלן טויט ביי דער ארבעט אין ווארשטאט. אין די שטובן איז געווען שרעקלעך. דאס אייז איז געווען דיק אנגעוואקסן נישט נאר אויף די פענסטער, נאר אויך אויף די ווענט. דאס בעטגעוואנט איז געווען נאס און קאלט. גאנצע פאמיליעס זענען אויסגעשטארבן פון הונגער און קעלט. פשוט געלייגט זיך שלאפן און מער נישט אויפגעשטאנען. די צאל מתים יעדן טאג איז געווען אזוי גרויס, אז מען האט שוין מער קיין לוויות נישט געמאכט. מען האט די מתים אויפגעזאמלט אויף גרויסע לאסטוועגענער און זיי אוועקגעפירט צום באגראבן. זייער גרויס איז געווען די שטערבלעכקייט צווישן די ווינער און טשעכישע יידן. זיי זענען פלוצלונג אריינגעווארפן געווארן אין דעם גיהנום, נאך נישט געווען צוגעוואוינט צו די צרות אזוי ווי מיר — האט דער רוב נישט אויסגעהאלטן.

דאס לעבן אין געטא איז, הייסט עס, צוגעגאנגען „נארמאל". צווישן איין סעלעקציע און דער אנדערער האט מען געארבעט, געארבעט און געלעבט אפילו ווען מען האט געהאט צוגענומען די נאענטסטע פון שטוב. מען האט זיך דאך נישט געקענט אליין דאס לעבן נעמען. עס זענען געווען מענטשן אין געטא, וואס האבן געלעבט זייער גוט. געלעבט צו דער זעט און אין ווארעמקייט. דאס איז געווען רומקאווסקיס קליקע. זיי האבן געלעבט, קאן מען זאגן, אין שוואוילטאג. אין מארישין האט רומקאווסקי איינגעארדנט א מין הארעם מיט יונגע מיידלעך. מען האט דארט געשיכורט און געהוליעט גאנצע נעכט. רומקאווסקי, אן אלטער מאן שוין, האט אין געטא חתונה געהאט מיט א יונג מיידל. אבער חוץ דעם האט ער געהאט דעם הארעם אין מארישין, וואו ער פלעגט אפט פארברענגען צוזאמען מיט זיינע נאענטסטע מיטארבעטער. גוט געלעבט האבן די „וויס-גווארדיסטן". וואס האבן באגנבעט די אפראוויזאציע-לאגערן און פארקויפט די סחורה אויפן שווארצן

מארק. עס האָבן געלעבט גוט די, וואָס האָבן געאַרבעט אין די קאָאָפּע־ראַטיוון.

ארום 1943 האָט זיך אין לאָדזשער געטאָ געשאַפן אַ געהיימע יוגנט־אָרגאַניזאַציע צו וועלכער עס האָבן געהערט יוגנטלעכע פון פאַר־שידענע ריכטונגען: בונדיסטן, קאָמוניסטן, פּועלי־ציון און „השומר". די אָרגאַניזאַציע האָט זיך געשטעלט די אויפגאַבע צו סאַבאָטירן די אַרבעט אין די פאַבריקן. די אָנפירער פון די פאַבריקן זענען געווען פאַראינטערעסירט אַרויסצוקריגן וואָס מער אַרבעט. רומקאָווסקי האָט דערפאַר געגעבן פּרעמיעס: עקסטרע שפּייז־טאַלאָנען. די אָנפירער האָבן דעריבער אונטערגעיאָגט די מענטשן אין דער אַרבעט. אין יעדער פאַב־ריק האָבן זיך געפונען יוגנטלעכע פון דער אָרגאַניזאַציע. דער עיקר גוט אָרגאַניזירט זענען געווען די פאַבריקן פון מעטאַל און שניידעריי. אויך איך האָב געהערט צו דער אָרגאַניזאַציע. מיר האָבן זיך געמיט, אַז מען זאָל וואָס ווייניקער אַרבעטן. מען איז אָבער געוואָר געוואָרן וועגן אונדזער טעטיקייט, מען האָט אונדז אָנגעהויבן צו אָבסערווירן און אַז אַ פאַבריקס־לייטער האָט באַמערקט עמיצן אַ פאַרדעכטיקטן, עמיצן וואָס רעדט צופיל מיט די אַנדערע אַרבעטער, האָט מען אַזאַ איינעם אַרויפגענומען אויף דער שוואַרצער ליסטע און בעת אַ סעלעקציע זענען די פון דער שוואַרצער ליסטע געווען פון די ערשטע, וואָס מען האָט אויפגעגעבן צום אָוועקשיקן.

אין געטאָ האָבן זיך געפונען יידן, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט די דייטשן, נאָכשפּיאָנירט די יידן פון געטאָ און צוגעטראָגן די דייטשן פאַרשידענע ידיעות. געגוג געווען צו דערזען ביי עמיצן אַ פינגערל, אַ פעלץ אָדער עפּעס אַן אַנדער חפץ, אַז מען זאָל אַזאַ איינעם מסרן. ווי לאַנג די לייט האָבן געהאַט וואָס צוצוטראָגן די דייטשן, האָט מען זיי געלאָזט לעבן און אפילו צום טייל באַלוינט פאַר זייער אַרבעט, געגעבן זיי עקסטרע שפּייז־קאַרטן. אַז דאָס האָט אויפגעהערט, האָט מען די חברה ליקווידירט — אַרויסגעשיקט.

ביי אַלע צרות אין געטאָ איז געווען אַ יידיש טעאַטער, וואָס איז אפילו געשטאַנען אויף אַ הויכער מדרגה. געשפּילט האָט מען רעוויעס: נייע געטאָ־לידלעך, געטאָ־הומאָר און סאַטירע. דאָס דאָזיקע טעאַטער

האָט עקזיסטירט ביז אַ קורצער צייט פאַר דער ליקווידאַציע. מען האָט געשפּילט איין מאָל אין צוויי־דריי וואָכן. דאָס טעאַטער איז תּמיד געווען פול באַזעצט. אין זאַל האָט געקענט אַריין ביי אַ פינף הונדערט מענטשן. פאַר בילעטן האָט מען געצאָלט נישט טייער. מענטשן האָבן אָפּגעשפּאָרט פון זייערע קאַרגע פאַרדינסטן און געגאַנגען אין טעאַטער.

אין געטאָ איז געווען אייגן געטאָ־געלט — מעטאַל און פּאַפּיר. אויפן געלט איז געווען די אויפשריפט: „ליצמאַנשטאַט־געטאָ". אויפן פּאַפּיר־געלט איז אויך געווען דאָס בילד פון רומקאָווסקין מיט זיין אונטערשריפט. פון דער צווייטער זייט פון באַנקנאָט איז געווען אָפּגעדרוקט אַ מגן־דוד.

ווינט דעם אַריינקומען פון די דייטשן קיין לאָדזש ביזן שליסן די געטאָ האָבן יידן געטראָגן געלע אָרעם־בענדער אויף דער לינקער האַנט. נאָכן שליסן די געטאָ ביז דער ליקווידאַציע האָט מען געטראָגן אויף דער ברוסט און אויף דער פּלייצע, אויף דער לינקער זייט, צוגענייטע געלע לאַטעס אין דער פאָרם פון אַ מגן־דוד, אַן ערך צען צענטימעטער די גרויס מיט אַ שוואַרצער אויפשריפט: „יודע".

די ליקווידאַציע פון לאָדזשער געטאָ האָט זיך אָנגעהויבן אין אויגוסט 1944. אָנפירער פון לאָדזשער געטאָ איז געווען ביבאָוו. ווי מען האָט געזאָגט, געווען אַ שוואָגער. אין די ערשטע טעג פון אויגוסט 1944 האָט ביבאָוו אויף אַ גרויסן פּלאַץ אין געטאָ גערופן אַ פאַרזאַמלונג פון אַלע יידן און פאַר זיי געהאַלטן אַ רעדע: אַזוי ווי דער רוסישער פראָנט דערנענטערט זיך און אַזוי ווי די יידן האָבן געאַרבעט פאַר די דייטשן, איז דאָך זיכער, אַז ווען די רוסן וועלן אַריינקומען קיין לאָדזש, וועלן זיי אַלע יידן אויסהרגענען; אַזוי ווי מיר האָבן פאַר אייך ביז אַהער געזאָרגט — האָט ביבאָוו געזאָגט — ווילן מיר אייך אַלע איצטער אַרויספירן פון לאָדזש, מיטנעמען מיט אונדז קיין דייטשלאַנד. ביבאָוו האָט פאַרזיכערט, אַז מען קען מיטנעמען מיט זיך אַלץ וואָס מען האָט און מען וויל מיטנעמען. מען וועט ביי קיינעם גאָרנישט צונעמען. אין דייטשלאַנד וועט מען זיין מיט די פאַמיליעס צוזאַמען און דאָרט אַרבעטן.

אָבער מענטשן האָבן שוין מער נישט געגלויבט אין די אַלע גוטע

צוזאגן. קיינער האט זיך פרייוויליק נישט צוגעשטעלט. עטלעכע מאָל האט ביבאָוו געהאלטן אזעלכע רעדעס פאַר די יידן, גערופן זיי אין באַשטימטע טערמינען צוצושטעלן זיך אויף די זאמל־פּלעצער צום אוועקפאָרן. קיינער האט זיך נישט צוגעשטעלט. עס איז דעריבער ארויס א באפעל, אז ווער פון די גערופענע עס וועט זיך נישט צושטעלן, דעם וועט מען דערשיסן און די פאמיליע וועט באשטראפט ווערן. דעמאָלט האט זיך שוין א געוויסער טייל מענטשן צוגעשטעלט. מען האט מורא געקראָגן. די וואס האבן זיך נישט צוגעשטעלט, האבן זיך אויך שוין מער נישט געמאלדן צו דער ארבעט און האבן זיך אויסבאהאלטן אין קעלערס און אין פארשידענע אנדערע ערטער. צווישן די, וואס האבן זיך צוגעשטעלט, האט זיך אויך געפונען מיין ברודער מענדל. דעם באַשלוס זיך צוצושטעלן האט ער אנגענומען, בכדי נישט אויסצושטעלן אויף קיין געפאר אונדזער גאנצע משפחה. די גרופן, וואס זענען אָפּגעפאָרן, האט מען טאקע געלאזט מיטנעמען אלץ וואס מען האט נאָר געוואלט. מען האט מיטגענומען אפילו פאבריק־טישן און אודאי מכשירים צו דער ארבעט. אזוי ווי אבער די צאל פרייוויליקע איז געווען א גאנץ קליינע, האט ביבאָוו פארארדנט צו נעמען מיט צוואנג. מיליטער האט ארומגערינגלט גאנצע גאסן, געזוכט אין די הייזער און וועמען מען האט געפונען האט מען ארויסגענומען צום אוועקשיקן.

מיר, — איך, מיין שוועסטער, דער עלטערער ברודער, די עלטערן אונדזערע און א פארפאלק, מיין פאטערס א פריינד מיט זיין פרוי, — זענען געווען באהאלטן אין א קעלער. יעדער האט מיט זיך געהאט א טארבע עסנווארג. ביי אן אנפאל אויף אונדזער קווארטאל זענען אלע אראפ אין קעלער. אז עס האט זיך באַרואיקט, זענען מיר צוריק ארויף אין שטוב. אזוי האבן מיר זיך אויסבאהאלטן א וואך צייט. דעם 16־טן אקטאבער איז מען באפאלן אונדזער קווארטאל. מיר זענען געזעסן אין קעלער און געהערט דעם גערודער פון דרויסן, דאס געוויין פון קינדער, דאס געשריי פון דערוואקסענע און איבער אלעם — דאס געשריי פון די דייטשן. אז דער גאנצער הויף אונדזערער איז שוין געווען אויסגעליידיקט און די דייטשן האבן זיך גענומען צום אוועקגיין, האט זיך פלוצלונג דערהערט א קול פון א פאליציאנט: אונטן אין קעלער מוז

נאָך עמיצער זיין. א דייטש האָט אים באַפוילן אַראָפּצוגיין זען ווער עס איז פאַראַן אין קעלער. באַלד איז דער פּאָליציאַנט, מיט אַן עלעקטריש לעמפּל אין האַנט, אַראָפּגעקומען אין קעלער. מיר האָבן אים דערקענט, דאָס איז געווען דער יידישער פּאָליציאַנט שעמיאַטיצקי, וועלכער האָט מיט אונדז געוואוינט צוזאַמען אין שכנות, אויף דעם זעלבן הויף, אויף זגערזשער גאַס 15. מיר האָבן אים געבעטן, אַז ער זאָל אונדז נישט אויסגעבן, און זאָגן, אַז ער האָט דאָ קיינעם נישט געטראָפן. ער האָט אָבער אָפּגעענטפערט, אַז ער וויל נישט איינשטעלן זיין קאָפּ פאַר אונדז און אויפגעפאָדערט אַרויסצוגיין.

מיר זענען אַלע אַרויסגעקומען אויפן הויף. מען האָט אונדז אַוועקגעפירט צו דער באַן און פאַרלאָדעוועט אין א גרויסן פראַכט־צוג פון עטלעכע צענדליק וואַגאָנעס. מען האָט יעדן איינעם געגעבן א ברויט, א פערטל קילאָ צוקער, א ביסל זופּ און מיר זענען אַריין אין די וואַגאָנעס, וועלכע זענען גיך פאַרמאַכט און אָפּגעשלאָסן געוואָרן פון דרויסן. פינף פאַרנאַכט האָט דער צוג געריִרט פון אָרט. וואוהין דער צוג טראָגט אונדז — דאָס האָט קיינער נישט געוואוסט.

צומאָרגנס, אַרום 12 בייטאָג, איז די באַן געבליבן שטיין. דורכן קליינעם פענסטערל פון וואַגאָן האָבן מיר געזען בלויז הייזער־בלאָקן פאַרצוימטע מיט שטעכיקן דראָט. קיין שום מענטשן האָבן מיר אין דרויסן נישט געזען.

צוויי שעה זענען מיר אַזוי געשטאַנען. אויף מיין טאַטע האָט דאָס בילד מיט די באַראַקן און דראָט־פאַרצוימונגען שווער געווירקט. ער האָט געקראָגן דאָס פאַרגעפיל, אַז עס גרייט זיך עפּעס שלעכטס. מיר, די קינדער, האָבן אים געטרייסט, אַז אַלץ וועט זיין גוט אַזוי ווי ביז איצט. אַזייגער צוויי בייטאָג איז פּלוצלונג געוואָרן א גרויסער טומל, א גערודער, א גערעדעריי פון דייטשן און ס'האָט זיך אָנגעהויבן דאָס עפענען די וואַגאָנעס. אַז די וואַגאָנעס האָבן זיך געעפנט האָבן מיר דערזען פאַר זיך א סך באַוואָפנטע דייטשן אין כאַקי־מונדירן, שוואַרצע קראַוואַטן און אָרעם־בענדער מיט האַקנקרייצן, אַנדערע — אין שוואַרצע מונדירן מיט די טויטן־קעפּ אויף די היטלען. דאָ האָבן מיר געזען מענטשן אין קליידער מיט פּאַסן: ווייס־בלוי אָדער גרוי־בלוי. דאָס זע־

נען געווען געפאַנגענע לאַגער־מענטשן. עס האָבן זיך דערהערט ווילדע געשרייען: „ארויס פון די וואַגאָנעס, גאָרנישט מיטנעמען, מענער רעכטס, פרויען לינקס". ווער עס האָט נישט אויסגעפירט דעם באַפעל באַלד אויפן אָרט — דער האָט געקראָגן געשלאָגן. מען האָט געשלאָגן מיט שטעקנס איבער די קעפּ. עס האָבן זיך דערהערט געוויינען און געשרייען פון מענער, פרויען און קינדער, אויסגעמישט מיט די ווילדע געשרייען פון די דייטשן. משפחות האָבן זיך אין געוויין אָנגעהויבן געזעגענען איינער מיטן אַנדערן. אויך מיר האָבן זיך געזעגנט מיטן טאַטע און מיטן ברודער און אָנגעזאָגט דעם ברודער, ער זאָל אכטונג געבן אויף דעם טאַטע. דער טאַטע ווידער האָט אונדז אָנגעזאָגט, אַז מיר זאָלן אכטונג געבן אויף דער מאַמען. קורץ דערנאָך האָט מען אונדז אָפּגעטיילט. געגלויבט האָט נאָך יעדער פון אונדז, אַז דאָס טיילט מען בלויז אָפּ די מענער פון די פרויען, אַז די מענער וועלן בלייבן צוזאַמען און די פרויען וועלן בלייבן צוזאַמען. אונדז, פרויען, האָט מען גענומען יאָגן פאָראויס און די מענער געלאָזט הינטער אונדז. אָפּגעגאַנגען בלויז עטלעכע טריט, זענען מיר צוגעקומען צו אַן אָרט, וואו עס זענען גע־שטאַנען עטלעכע דייטשן, וואָס האָבן ווידער אָפּגעטיילט יונג פון אַלט און קינדער. אַזוי האָט מען מיך מיט מיין שוועסטער רויזע אָפּגע־טיילט פון אונדזער מוטער. איך האָב געוואָלט מיטגיין מיט מיין מו־טער, אָבער מען האָט מיך צוריקגעשטויסן. אַז איך האָב זיך אומגע־קוקט, האָב איך שוין מער מיין מוטער נישט געזען, זי איז שוין ערגעץ וואו פאַרשוואונדן.

מיך מיט מיין שוועסטער האָט מען, צוזאַמען מיט אַלע אַנדערע יונגע פרויען, אויסגעשטעלט אין רייען און אונטער אַ וואַך פון ס. ס.־פרויען האָט מען געפירט פון אָרט. דאָס געוויין און געקלאָג אין די רייען איז געווען שרעקלעך. די ס. ס.־פרויען האָבן אונדז „בארואיקט", אַז מיר דאַרפן זיך נישט אויפרעגן, אַז יעדן זונטיק וועלן מיר זיך קענען זען מיט אונדזערע עלטערן, וועלכע זענען אַוועקגעפירט געוואָרן ער־געץ אַנדערש. געגאַנגען זענען מיר אַזוי אַ לענגערע צייט. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וועלכע האָבן געאַר־בעט ביים גראָבן גריבער. די דאָזיקע מענטשן האָבן מיט זייער אויסזען

אַנגעוואָרפן אויף אונדז אַ שרעקלעכע אימה. זיי זענען געווען אָפּגעריסן און אויסגעמאָגערט, פאַרשמוצט. האַלבע מתים זענען דאָס געווען, נישט קיין מענטשן. מיט געוויין האָבן זיי געבעטן מען זאָל זיי געבן עפּעס צו עסן. מיר האָבן זיי צוגעוואָרפן שטיקלעך ברויט און די רופן האָבן זיך אויף דעם ברויט געוואָרפן ווי די ווילדע הינט. מיר זענען געגאַנגען ווייטער, ביז מען האָט אונדז צוגעפירט צו אַ גרויסער געביידע.

אינעווייניק, אין דער געביידע, איז געווען אַ גרויסער זאַל אָפּגעטיילט מיט אַ באַריער, וואו פון איין זייט זענען געשטאַנען פרויען גוט אויסזעענדיקע און גוט געקליידעטע. שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דאָס זענען „קאַפּאָס". פון דער אַנדערער זייט זענען מיר געשטאַנען — הונדערטער פרויען צוזאַמענגעשטופּט איינע ביי דער אַנדערער. מיט אַמאָל האָט זיך געעפנט אַ טיר און עס זענען פון דאָרט אַרויסגעקומען עטלעכע מענער, טייל מיליטעריש געקליידט און טייל אין ציוויל. מען האָט אונדז געהייסן זיך אויסטאָן. מיט שרעק האָבן מיר זיך אָנגעקוקט איינע די אַנדערע, אַרום אונדז זענען דאָ מענער, מיר האָבן נישט געוואָלט אויסטאָן זיך. מיר האָבן זיך געפרעגט ווער די דאָזיקע מענער זענען, האָט מען אונדז געענטפערט, אַז דאָס זענען דאָקטוירים. ווילנדיק צי נישט ווילנדיק האָט מען זיך געמוזט אויסטאָן נאַקעטע, בלויז מיט די שיך אין די הענט, האָבן מיר איינציקווייז אָנגעהויבן דורכגיין דעם באַריער, וואו עס זענען געשטאַנען די פרויען-„קאַפּאָס". די דאָזיקע פרויען האָבן יעדע איינע פון אונדז אָפּגעשטעלט און אַראָפּגענומען פון אונדז אַלץ, וואָס מיר האָבן אויף זיך געהאַט פון צירונג: רינגלעך, אויער-רינגלעך, זייגערלעך. דערנאָך זענען מיר אַריין אין אַ לאַנגן קאָרידאָר באַשטעלט פון ביידע זייטן מיט רייען מענער. די דאָזיקע מענער האָבן גוט באַטראַכט יעדע פאַרבייגייענדיקע פרוי און טאָמער האָט עמיץ נישט אַזוי שיין אָדער גוט אויסגעזען, געהאַט עפּעס אַ פעלער, אָדער אפילו דאָס מינדעסטע שפּרענקעלע אויפן לייב — האָט מען אַזאַ איינע אַריינגעפירט אין אַ באַזונדער צימער. די, וואָס זענען דאָרט אַריין, האָבן מיר שוין מער קיינמאָל נישט געזען. אונדז האָט מען אַריינגעפירט צוזאַמען מיט אַנדערע

פרויען אין א גרויסן זאַל, וואו מיר זענען געשטאַנען נאַקעטע אין משך פון עטלעכע שעה. פלוצלונג זענען צו אונדז אַריינגעקומען עטלעכע פרויען אין ווייסע פאַרטיכער, מיט גאָל־מאַשינקעס אין די הענט. די פרויען האָבן מיט אונדז נישט אויסגערעדט קיין איין וואָרט און גענומען אונדז אָפּשערן די האָר פון די קעפּ און פון אַנדערע טיילן קערפּער. אָפּגעשוירן אַלעמען, האָט מען אונדז געפירט צו דער באָד. אין א גרויסן זאַל מיט שפּריצן האָט מען אָנגעפּאַקט פרויען וויפיל עס האָט נאָר געקאָנט אַריין. די ענגשאַפט איז געווען מוראדיק, מען האָט זיך נישט געקאָנט קיין ריר טאָן. דאַן האָט מען געעפנט די קראַנען און מיר זענען פאַרגאָסן געוואָרן מיט וואַסער. אָפּגעהאַלטן אונדז אזוי א לענגערע צייט אונטערן וואַסער, האָט מען אונדז דערנאָך נאַסע, אויסגעווייקטע אַרויסגעפירט פון דער באָד. ביים אַרויסגאַנג זענען געשטאַנען פרויען אין די ווייסע פאַרטיכער און יעדע איינע פון אונדז אָפּגעוואַשן די קעפּ מיט קאַרבאָל. מיר זענען ווידער אַריין אין א גרויסן זאַל, וואו מען האָט אונדז געהאַלטן פאַרשפּאַרט א לענגערע צייט. מיר זענען דאָרט געשטאַנען ווי אויף יענער וועלט; צעחושטע, איינער האָט דעם אַנדערן נישט דערקענט. איך האָב גערופן מיין שוועסטער, וועלכע איז געשטאַנען נעבן מיר און זי האָט מיר נישט אָפּגעענטפערט — זי האָט מיך נישט דערקענט. דאַן זענען אַריינגעקומען פרויען־„קאַפּאָס“, וועלכע האָבן אונדז פאַרטיילט קליידער. דאָס זענען געווען פאַרשמוצטע, פאַרשוואוערטע שמאַטעס אויסגעפּאַרעטע אין דער דעזינפעקציע און האָבן שרעקלעך געשטונקען. פאַרטיילט די מלבושים האָט מען בכיוון אזוי, אז מען זאָל אונדז דערנידעריקן. מען האָט ספּעציעל צוגעקליבן — א הויכע פרוי האָט מען געגעבן א זייער קורץ קלייד, א קליינע האָט געקראָגן א זייער לאַנג קלייד. יעדעס קלייד איז אויפן רוקן געווען באַשטרייפט און פאַרזען מיט א קרייץ. קיינער פון אונדז האָט זיך נישט אומגעקוקט דערויף וואָס פאַר א קלייד מען האָט באַקומען, אַבי צוצודעקן דאָס נאַקעטע לייב. אָנגעטאָן — האָט מען אונדז אַרויסגעיאָגט אויף דער גאַס. איינגעשטעלט אין רייען און באַוואַכט דורך פרויען־„קאַפּאָס“ האָט מען אונדז אַוועקגעפירט. מיר זענען אזוי געגאַנגען א צוויי שעה, כסדר דורך באַראַקן, בלאָקן און טויערן. ענדלעך

האָבן מיר זיך פאַר איין טויער אָפּגעשטעלט. עטלעכע ס. ס.־מענער האָבן אונדז איבערגעציילט, פאַרשריבן אונדזערע נעמען און אַריינגע־פירט אין לאַגער אַריין.

מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ בלאָק: ביים אַריינגאַנג, לינקס, איז געווען אָפּגעטיילט אַ ווינקל, וואו עס האָט געוואוינט די בלאָק־עלטסטע. ווייטער איז געשטאַנען אַ פּאָליצע באַשטעלט מיט אַ ריי זייער גרויסע טעפּ. לענגאויס דעם בלאָק האָט זיך געצויגן אַ זייער גרויסער אויוון. אַרום די ווענט זענען געשטאַנען פיר־שטאָקיקע נאַרעס, אויף וועלכע מען איז געשלאָפן. די, וואָס האָבן קיין נאַרעס נישט גע־האַט, האָבן געקראָגן זייער מקום־מנוחה אויף דער גאָלער ערד. דער־פאַר האָט מען זיי געגעבן דעקעס — פיר פרויען איין דעק, בעת די, וואָס זענען געלעגן אויף די נאַרעס האָבן קיין דעקעס נישט געקראָגן.

די ערשטע נאַכט איז קיינער פון אונדז נישט געשלאָפן. מיר האָבן געוויינט איבער אונדזער פינסטערן גורל. דאָ האָבן מיר ערשט רעכט דערפילט אונדזער עלנט. דאָס געיאָמער אויף די נאַרעס און אויף דער ערד איז געווען מוראדיק. אין מיטן דער נאַכט, אין גרויסן געיאָמער, איז אַריין צו אונדז די בלאָק־עלטסטע מיט אירע מיטהעלפערינס — די „שטובע־דינסטן" — מיט שטעקנס אין די הענט און אונדז אויפ־געפאָדערט, אַז מיר זאָלן זיך באַרואיקן. זיי האָבן נישט נאָר גערעדט, זיי האָבן אויך מערדערלעך געשלאָגן און נישט איינע פון אונדז איז אין דער דאָזיקער נאַכט צעשלאָגן געוואָרן ביז בלוט.

אַזייגער דריי פאַרטאָג האָט מען אונדז אויפגעוועקט מיט אַ גע־שריי: „אויפשטיין". גיך האָט מען אונדז אַרויסגעטריבן אויפן הויף. עס איז געווען פינסטער און קאַלט. מען האָט אונדז געגעבן געציילטע מינוטן פאַר נאַטירלעכע באַדערפענישן און אָפּוואַשן זיך. לענגאויס דעם באַראַק האָבן זיך געצויגן פיר קאַרעטעס מיט קראַנען — דאָרט האָט מען זיך געוואַשן. דאָס שטופּעניש ביי די קראַנען איז געווען אומ־באַשרייבלעך. מען האָט געאַרבעט מיט די עלנבויגנס. ווער עס איז געווען שטאַרקער דער האָט זיך צוגעקריגן צום קראַן. פון דער צווייטער זייט באַראַק איז ווידער געווען דער קלאָזעט: אַ לאַנגע ריי מיט אויס־געהאַקטע לעכער אין צעמענט. אויך דאָ איז אָנגעקומען זייער שווער זיך

צוצוקריגן צו אַן אָרט. קוים באַוויזן זיך צו דערלייִדיקן און אַ ביסל אַרומצואוואַשן — און אַ סך האָבן נישט באַוויזן אויך, — האָט מען דערהערט אַ פּייפערײַ — דער סיגנאַל צום אַפּעל. מען האָט אונדז אויסגעשטעלט צו פינף אין אַ רײ און מיר זענען אַזוי געשטאַנען אויף דער קעלט ביז האַלב צען אין דער פרי. טאַמער האָט זיך געטראָפן, אַז עמיץ איז פאַרמאַטערט געוואָרן שטייענדיק און האָט זיך צוגעזעצט אויף אַ ווײַל, האָט מען אַלעמען באַשטראָפט מיט קניען און האַלטן דערביי שטיינער אין די הענט. אַזייגער צען איז אָנגעקומען דער ס. ס.־מאַן מיט אַן ס.ס.־פרוי דורכצופירן דעם אַפּעל.

אין די טעג, ווען מען האָט געבראַכט נײַע טראַנספּאָרטן, האָט מען אונדז אַלעמען אָפּגעשלאָסן אין די בלאָקן, כדי דער לאַגער זאָל אויסזען ווי אויסגעשטאָרבן. פון די מענטשן אין לאַגער, וואָס זענען דאָ געקומען פאַר אונדז, האָבן מיר זיך דערוואוסט וואו אייגנטלעך מיר געפינען זיך און וואָס דאָ ווערט אָפּגעטאָן מיט מענטשן. מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז מיר געפינען זיך אין אוישוויץ און אַז דאָ פאַרברענט מען מענטשן. אַזוי אַרום האָבן מיר ענדגילטיק פאַרלוירן אונדזער האָפנונג זיך צו זען ווען עס איז מיט אונדזערע עלטערן. מיר האָבן זיך אויך ביסלעכווייז איינגעלעבט מיטן געדאַנק, אַז היינט־מאָרגן קאָן מען אויך אונדז אַלע אַוועקנעמען צום פאַרברענען. פון די אַלטע איינוואוינער האָבן מיר געקראָגן אָנווייזונגען ווי אַזוי זיך אויפצופירן, מיר זאָלן זיך נישט דערנענטערן צו די דראָטן אַרום לאַגער, ווײַל די דראָטן זענען עלעקטריזירט. נישט איינמאָל טאַקע איז אונדז אין די נעכט אויסגעקומען צו הערן דאָס ספּאַזמאַטישע געשריי פון אַ פרוי, וועלכע האָט זיך אין פאַרצווייפלונג געוואָרפן אויף די עלעקטרישע דראָטן, כדי דאָרט ענדלעך צו געפינען דעם טויט.

אַרום 12 בײַטאָג איז געווען אַ נײַער סיגנאַל צום אַפּעל. דאָס מאָל ווערט דער אַפּעל דורכגעפירט נישט דורך ס. ס., נאָר דורך די בלאָק־עלטסטע, — אַליין געפאַנגענע פרויען פון פאַרשידענעם אָפּשטאַם — אפילו יידישע פרויען. דאָס איז געווען דער מיטאָג־אַפּעל. פאַר אונדזער רײ האָט מען צוגעברענגט אַ גרויסן קעסל מיט זופּ. מיר זענען

געוועז פֿאַרטײלט אין „פֿינפֿטלעך” און יעדעס „פֿינפֿטל” האָט געהאַט אַ טאָפּ, פֿון וועלכן מען האָט געזופּט די צוגעטײלטע זופּ פֿון קעסל. קיין לעפֿל זענען נישט געווען, אַזוי אַז מען האָט געזופּט פֿון טאָפּ לויט דער ריי. עס זענען געווען „פֿינפֿטלעך” סאָלידאַרע, מענטשלעכע, וואָס האָבן זיך איינער דעם אַנדערן, ביים זופּן די גריץ, גוט באַהאַנדלט. געווען אָבער אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אַרומגעריסן. די שטאַרקערע האָבן צוגענומען דאָס רוב עסן און פֿאַר די שוואַכערע כמעט גאָרנישט איבערגעלאָזט, אָדער אונגאַנצן נישט צוגעלאָזט צום טאָפּ. ווי די חיות האָבן זיך אַזעלכע „פֿינפֿטלעך” אַרומגעריסן פֿאַר יעדן טראָפּן זופּ.

דאָס עסן איז באַשטאַנען פֿון אַ זייער שיטערער און מאָגערער זופּקע פֿון קאַרטאָפֿל אָדער אַרבעס. אָפּטמאָל פֿלעגט מען קאָכן זופּן פֿון דער שפּייז, וואָס מען האָט צוגענומען ביי די ניי־געקומענע טראַנספּאָרטן. יעדער איינער פֿלעגט דאָך מיט זיך עפּעס מיטברענגען — ברויט, קאַרטאָפֿל, מעל, — דאָס אַלץ האָט מען צוגענומען, אַריינגעשיט אין קעסל אַריין און אָפּגעקאָכט. דעמאָלט איז אַרויסגעקומען עפּעס אַזאַ מיש־מאַש פֿון אַ זופּ, מיט פֿאַרשידענע געשמאַקן און ריחות. אַ פּאַפּקע אָן שום טעם. אָבער איבער דעם דאָזיקן עסן האָבן זיך מענטשן געריסן איבער יעדן טראָפּן, און דער שטאַרקערער האָט תמיד געהאַט בעסער און מער. די בלאָק־עלטסטע, וואָס איז געשטאַנען ביים קעסל און אויסגעטיילט דאָס עסן, האָט נאָך צוגעהאָלפֿן אַרויסרופֿן גערייצטקייט, פֿאַרביטערונג און געשלעגן ביים הונגעריקן עולם. פֿאַרן קעסל פֿלעגט שטיין אַ ריי, פֿלעגט זי פּלוצלונג נעמען דעם קעסל און אים אַריבערפֿירן צום צווייטן עק ריי אַזוי, אַז ווער עס איז פֿריער געווען פֿון די ערשטע איז פּלוצלונג געוואָרן פֿון די לעצטע. דאָס פֿלעגט אַרויסרופֿן אַ שטופּעניש און אַ געדראַנג. דאָס ווידער פֿלעגן אויסנוצן די בלאָק־עלטסטע אָפּצוטאָן פֿאַרשידענע רשעות. תחילת פֿלעגט זי רופֿן צו באַרואיקן זיך, איינצושטעלן זיך אין אַ סדר, אָבער גיי רעד צו אַ הונגעריקער מאַסע. אַז עס האָט נישט געהאָלפֿן, דער עולם האָט זיך ווייטער געשטופּט, געשטויסן און געשריגן, האָט די בלאָק־עלטסטע גענומען דעם גאַנצן קעסל עסן און אים אויסגעגאָסן אויף דער ערד.

וואָס האָבן דעמאָלט הונגעריקע מענטשן געטאָן? — מען האָט

זיך געוואָרפן אויף דער ערד און געלעקט די אויסגעגאָסענע זופּ ווי די חיות.

אָוונט־צייט האָט מען אונדז ווייער פּרי געיאָגט אויף די נאַרעס און אָפּגעשלאָסן די בלאָקן. איצט האָט זיך אין די בלאָקן אָנגעהויבן דאָס נאַכט־לעבן.

דער גרויסער לאַנגער אויוון איז אײַנגעהייצט געוואָרן נישט כּדי אונדז צו וואַרעמען, נאָר אויף צו קאָכן אַ מאָלצייט פאַר דער בלאָק־עלטסטער און אירע מיטהעלפער פון דער „שטובן־דינסט". צוזאַמען זענען זיי געווען פינף מענטשן. ברויט האָבן זיי געהאַט גענוג, וואָרום נישט אַלץ וואָס איז פאַר אונדז געווען צוגעטיילט האָט מען אונדז טאַקע אוועקגעגעבן. זייער פיל דערפון האָט די בלאָק־עלטסטע צוגענומען פאַר זיך און פאַר אירע מענטשן.

מיט שפּייז צום קאָכן האָט מען זיך אויך אַן עצה געגעבן. די בלאָק־עלטסטע האָבן געהאַט אַ צוטריט אומעטום אין לאַגער, געהאַט באַקאַנטשאַפט מיט די מענטשן פון קיך, אין די שפּייז־מאַגאַזינען, אין ביורא פון לאַגער, ווי צווישן די באַקלייד־אַרבעטער אין די וואַרשטאַטן. צווישן אַט די אַלע מענטשן איז אָנגעגאַנגען אַ כּסדרדיקער שוואַרצער האַנדל, אַ טויש פון זאַכן אויף זאַכן, פון שפּייז אויף שפּייז, ווי וואָס עמיץ האָט געדאַרפט. אַזוי אַרום האָבן די בלאָק־עלטסטע געהאַט שפּייז וויפיל און וואָס זיי האָבן געדאַרפט, און אין די אָוונטן האָט מען אין יעדן בלאָק געקאָכט ספּעציעלע מאָלצייטן פאַר דער בלאָק־עלטסטער און דער שטובן־דינסט. עס פאַרשטייט זיך, אַז דאָס קאָכן איז געווען אַ סוד פאַר די דייטשן. אָפט האָט מען געמוזט אויסלעשן דעם אויוון אין מיטן קאָכן, פאַרגיסן דעם אויוון מיט וואַסער, ווייל מען האָט זיך דערוואוסט, אַז ס. ס. איז געקומען אויף אַן אינספּעקציע.

מיר האָבן זיך ביסלעכווייז אײַנגעלעבט מיט אונדזערע צרות, צוגעוואוינט זיך צו אונדזער נייער לאַגע און אין די נעכט ווי עס איז רואיק געשלאָפן. אַזוי זענען פאַרביי עטלעכע טעג און נעכט. אויף קיין שום אַרבעט האָט מען אונדז דערווייל נישט געשיקט.

אויפן צענטן טאָג, ביים אַפּעל, האָט מען אָפּגעטיילט אַ גרופּע פון 250 פרויען, אין וועלכער אויך איך מיט מיין שוועסטער האָבן זיך

געפונען. דאָס זענען געווען בלויז יונגע און געזונטע אויסזעענדיקע פרויען. מען האָט אונדז אַרויסגעפירט פון לאַגער.

עטלעכע שעה זענען מיר געגאַנגען צופוס ביז מיר זענען אָנגעקומען אין אַ נייעם לאַגער. מיר האָבן דאָרט אָנגעטראָפן אויף אַ סך לאָדזשער. צווישן אַנדערע האָבן מיר דאָרט געטראָפן צוויי באַקאַנטע מיידלעך — די צוויי שוועסטערן שלעזינגער פון לאָדזש. מיר האָבן אין לאָדזש געוואוינט צוזאַמען אויף איין הויף. די יונגערע, באַסיע שלעזינגער, לעבט. די עלטערע, שׂרה, איז געשטאָרבן אין לאַגער.

מען האָט אונדז ווידעראַמאָל רעגיסטרירט, צוגעפירט צו אַ הייזל, פון וועלכן עס זענען אַרויסגעקומען אַ מאַן מיט צוויי פרויען אָנגעטאָן אין ווייסע פאַרטיכער. ווידער אַ מעדיציניש אונטערזוכונג. ווידער האָט מען געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט און יעדע פון אונדז האָט פאַרביימאַרשירט פאַר דעם מאַן און די צוויי פרויען. געזונטע, יונגע און גוט געבויטע האָט מען דורכגעלאָזט. עלטערע, שלעכט געבויטע און גאָר יונגע האָט מען פאַרהאַלטן. איינע פון די קאָנטראָלירנדיקע פרויען האָט אויך מיך פאַרהאַלטן. זי האָט מיך געפרעגט, צי איך בין נישט שוואַנגער. איך האָב איר געענטפערט, אַז ניין. זי האָט מיך דעמאָלט געפרעגט, צי איך האָב שוין אַמאָל געלעבט מיט אַ מאַן. אַז איך האָב איר געענטפערט, אַז ניין, האָט זי צו מיר געזאָגט: דאָ, אַז דו וועסט וועלן, וועסטו האָבן די געלעגנהייט צו לעבן מיט מענער.

פון אונדזער גרופע פון 250 פרויען האָט מען פאַרהאַלטן און נישט דורכגעלאָזן 12 פרויען. די רעשט האָט מען אַוועקגעפירט אויף אַ גרויס פעלד. אַרום אונדז זענען געווען באַראַקן. פאַרנאַכט זענען אין די באַראַקן אַריין געקומען גרופעס מענטשן, וואָס האָבן דעם גאַנצן טאָג ערגעץ וואו געאַרבעט. פון די דאָזיקע מענטשן האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז דער לאַגער, אין וועלכן מיר געפינען זיך, הייסט — בירקענאַו. דאָ, אינם דאָזיקן לאַגער, האָבן מיר קיין סך יידן נישט באַגעגנט. דאָס רוב איז באַשטאַנען פון קריסטלעכע פרויען: פוילישע, אוקראַינישע און טשעכישע מיט טאַטואירטע נומערן פון סוף 1941.

מיר זענען אַזוי געשטאַנען אין פעלד ביז שפּעט אין דער נאַכט. פון דער ווייטנס האָבן מיר געזען, אויף אַ גאַנצע ריי פונקטן, ווי-

פלאַמען גייען אויף. מיר האָבן זיך נאָכגעפרעגט, וואָס דאָס זענען פאַר אַ פייערן. איינער פון דער וואַך, אַ קריסט, אַליין אַ געפאַנגענער, האָט אונדז אָפּגעענטפערט: איר פילט דען נישט?

און טאַקע: מיר האָבן געפילט עפּעס אַ מאָדנעם ריח אַרום אונדז, אַ ביטערן און שטיקענדיקן ריח. און דער קריסט האָט צוגעגעבן: דאָס ברענט מען אין די קרעמאַטאָריעס פאַרגאַזטע מענטשן. מיר האָבן נישט געגלויבט. עס האָט זיך קיינעם נישט געקענט גלויבן, אוממעגלעך געווען צו גלויבן אַזאַ שרעקלעכע זאַך.

אַרום האַלבער נאַכט האָט מען אונדז אויסגעשטעלט אין רייען און אַוועקגעפירט אין באָד אַריין. פאַר דער באָד האָט מען אונדז געהייסן זיך אויסטאָן נאַקעט. עס האָט מוראַדיק גערעגנט און מיר זענען אַזוי געשטאַנען אונטערן פרייען הימל, אונטערן גאָס רעגן נאַקעטע, שעהן לאַנג, ביז מען האָט אונדז אַריינגעלאָזט אין דער באָד. נאָך דער באָד האָט מען אונדז פאַרטיילט נייע מלבושים: הויזן, אַ העמד, אַ קלייד אין פּאַסן און אַ פּאָר שיך. אַרויסגעקומען פון דער באָד זענען מיר שוין פאַרטאָג און אויף דער צווייטער זייט פון לאַגער. קיין פייערן האָבן מיר שוין מער נישט געזען. מען האָט אונדז אַוועקגעפירט צו דער באַן.

מען האָט אונדז פאַרלאַדעוועט אין פראַכט-וואַגאָנעס, מיטגעגעבן שפּייז אויף דריי טעג: אַ שטיקל ברויט מיט אַ שטיקל וואורשט און מיר זענען אָפּגעפאָרן. אין וועג זענען מיר געווען דריי טעג. אין משך פון דער צייט האָט זיך דער צוג עטלעכע מאָל אָפּגעשטעלט און יעדעס מאָל האָט מען פון צוג אָפּגעטשעפּעט עטלעכע וואַגאָנעס פון סוף צוג. מיר זענען ווייטער געפאָרן. די גאַנצע צייט זענען מיר געווען אָפּגעשלאָסן, נישט געהאַט קיין טראָפּן וואַסער. אויף צו דערליידיקן נאַטירלעכע באַדערפעינישן האָבן מיר מיט זיך געהאַט אַן עמער, וועלכער איז גיך פאַרפולט געוואָרן און איז אַזוי געפאָרן מיט אונדז די גאַנצע צייט. דאָס געשטאַנק אין וואַגאָן איז געווען מוראַדיק. טייל מענטשן זענען אין וועג קראַנק געוואָרן.

אויף דער דריטער נאַכט איז די באַן געבליבן שטיין און מען האָט אונדז אַרויסגעפירט פון די וואַגאָנעס. מיר זענען צופוס דורכגעגאַנגען

א שטעטל, וואָס איז געווען פולשטענדיק פאַרפינסטערט און אָפּגע־שטאָרבן, ביז מיר זענען צוגעקומען ערגעץ צו אַ גרויסן טויער, אין וועלכן מען האָט אונדז אַריינגעפירט. מיר האָבן זיך געפונען אויף אַ פּלאַץ צווישן צוויי בלאָקן. אַ גאַנצע נאַכט זענען מיר געשטאַנען אויפן דאָזיקן פּלאַץ. אין דער פרי האָבן מיר זיך דערוואוסט וואו מיר געפינען זיך, אַז מיר זענען אין ראַווענסבּרוק.

צוויי מעת־לעת האָבן מיר געלעבט אויף דעם פּלאַץ. אויף דער צווייטער נאַכט האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין באָד. אויסגעבאָדן זיך, האָט מען אונדז ווידער געגעבן נייע מלבושים און דאַן האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין אונדזער בלאָק אַריין.

דאָס איז געווען אַ בלאָק מיט ציגיינער־פרויען. צוויי וואָכן האָבן מיר געלעבט אין דעם בלאָק צוזאַמען מיט די ציגיינער־פרויען און דאָרט קיין איין רואיקע מינוט נישט געהאַט, נישט בייטאָג, נישט ביי־נאַכט. די בלאָק־עלטסטע, ווי די שטוב־דינסטן, זענען געווען ציגיינע־רינס, וועלכע האָבן אונדז געטריבן צו פאַרשידענע אַרבעטן, וואָס זיי האָבן פריער, איידער מיר זענען דאָ אָנגעקומען, אַליין געמוזט טאָן. זיי האָבן ביי אונדז אויך צוגענומען די פּאָרציעס ברויט, וואָס מען האָט פאַר אונדז צוגעטיילט. ביינאַכט שלאָפן האָט מען אויך נישט געקענט, מען האָט זיך נישט געקענט אויסטאָן, וואָרום די ציגיינערינס האָבן געגנבעט. יעדע זאַך, וואָס נאָר מען האָט געקענט, האָט מען אַוועקגע־כאַפּט פון אונטער דער האַנט אַפּער.

נאָך צוויי וואָכן האָט מען אונדז ווידעראַמאָל אויסגעבאָדן, געגעבן ריינע וועש און צוריק — די קליידער, אין וועלכע מיר זענען אַהער געקומען און מען האָט אונדז אַוועקגעשיקט.

נאָך דריי טעג פאָרן מיט דער באַן האָט זיך דער צוג אונדזערער אָפּגעשטעלט און מען האָט געעפנט די וואַגאָנעס. אַרום באַן־וועג האָבן געאַרבעט פּוילישע פרויען, פון וועלכע מיר האָבן זיך דערוואוסט, אַז מיר זענען אין לייפּציג. דער גאַנצער וואָקזאַל איז געווען חרוב פון באָמבאַרדירונגען און די פּוילישע פרויען האָבן געאַרבעט ביים אָפּ־ריימען די חורבות.

א גאַנצן טאָג זענען מיר געשטאַנען אויפן וואָקזאַל אונטער אַ וואַך

פון ס. ס. ביינאַכט האָט מען ווידער אָפּגעשלאָסן די וואַגאָנעס און די באַן האָט געריכט פון אָרט. מיר זענען ווידער געפאָרן דריי טעג, אָבער דאָס מאָל שוין אינגאַנצן אָן עסן. אויפן דריטן טאָג האָט זיך די באַן אָפּגעשטעלט, געעפנט די וואַגאָנעס און מען האָט אונדז געהייסן אויסשטייגן. עס זענען אָנגעקומען עטלעכע מיליטער־לייט און ציווילע דייטשן. איינער פון די מיליטער־לייט האָט זיך פאָרגעשטעלט ווי דער עלטסטער פון לאַגער און אַז ער נעמט אונדז איבער אין זיין רשות. אַרויסגייענדיק פון וואָקזאַל האָבן מיר דערזען אַן אויפשריפט: מילהויזען־טירינגען.

מיר זענען געגאַנגען איבער די מילהויזענער גאַסן. ס'איז נאָך געווען גאַנץ פרי, איבער די גאַסן זענען געגאַנגען מענטשן צו דער אַרבעט. זיי האָבן אויף אונדז געקוקט ווי אויף ווילדע באַשעפענישן. מיר האָבן טאַקע געמוזט אויסזען ווילד: אָפּגעגאָלטע, אין קאַצעט־קליידער, צעשראָקענע, שמוציק און פאַרמאַטערט האָבן מיר, דאַכט זיך, קיין אויסזען פון מענטשן נישט געקענט האָבן. אָפּגייענדיק אַ שטיקל וועג, זענען מיר צוגעקומען צו אַ ריי פון טראַמווייען, וואָס האָבן אויף אונדז געוואַרט. מיט די דאָזיקע טראַמווייען זענען מיר, נאָך אַ האַלבער שעה פאָרן, אַרויסגעקומען הינטער דער שטאָט. נאָך אַ קורצן מאַרש צופוס זענען מיר צוגעקומען צו אַן אָרט, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט דראָט. דאָרט איז געווען אונדזער לאַגער.

מען האָט אונדז אַריינגעפירט אין אַ גרויסער קאַנטינע באַשטעלט מיט טישן, דעקאָרירט מיט נאַצי־פענער און באַהאָנגען מיט בילדער פון נאַצי־פירער. מען האָט אונדז געהייסן זיך אויסזעצן ביי די טישן און מען האָט דערלאַנגט קאַווע, צוגעטיילט יעדן איינעם אַ דעק און אונדז געלאָזט איבערשלאָפן די נאַכט אין דער קאַנטינע.

אין דער פרי האָט מען אונדז געגעבן שוואַרצע קאַווע מיט ברויט און אַרויסגעפירט אויפן הויף. מען האָט אונדז פאַרטיילט שטרוי צו פאַרפילן די זעק אויף וועלכע מיר האָבן געדאַרפט שלאָפן, צוגעגעבן יעדער נאָך צוויי דעקעס אַזוי, אַז יעדע האָט געהאַט צו דריי דעקעס. מען האָט אויך געגעבן יעדער אַ שיסל, אַ טעפּל און לעפל מיט אַ מעסער און דעקלערט, אַז די אַלע זאַכן, דאָס דאָזיקע גאַנצע פאַרמעגן

געהער צו אונדז. פון דער גוטער באַהאַנדלונג האָבן מיר עפּעס ווי אויפגעלעבט. דערפילט זיך צוריק ווי מענטשן.

צומאָרגנס האָט מען אונדז פאַרטיילט אין גרופּעס און צעשיקט אויף אַרבעט. איידער מיר זענען אַוועק צו דער אַרבעט האָט אונדז דער פירער פון אַרבעטס־לאַגער געזאָגט, וואָס מיר וועלן טאָן, אַז מיר וועלן האָבן אַ לײַכטע אַרבעט — מיר וועלן מאַכן „זייגערלעך". און דאָס זענען טאַקע געווען זייגערלעך, בעסער געזאָגט — זייגערס, אָבער פון אַ ספּעציעלן מין. דאָס זענען געווען זייגערס צו די ראַקעטן „וו. 2".

אונדזער פאַבריק האָט זיך געפונען אין אַ וואַלד עטלעכע קילאָמעטער פון לאַגער. אין לאַגער זענען געשטאַנען גרויסע געמויערטע פאַבריק־געביידעס, וואָס זענען געווען פאַרמאַסקירט קעגן לופט־אָנגריפן. אויף די דעכער פון די געביידעס איז געווען אָנגעלייגט ערד, אין וועלכער עס זענען געווען פאַרפלאַנצט ביימער און גראָז. אַרום די געביידעס איז געשטאַנען אַ זייער הויכע מויער אַזוי, אַז פון דרויסן האָט מען נישט געקענט זען וואָס אינעווייניק טוט זיך.

אין דער פאַבריק האָבן מיר נישט געהאַט צו טאָן מיט קיין ס. ס. און נישט מיט קיין מיליטער, נאָר מיט ציווילע דייטשן, מיט וועלכע מיר האָבן זיך אַפילו נאָך אַ קורצער צייט באַפרײַנדעט. זייער באַציאונג צו אונדז איז געווען זייער אַ גוטע, מאַנכע האָבן אַפילו בסוד אַרויסגע־האָלפן אונדז מיט וואָס זיי האָבן געקאָנט — אונטערגערוקט אַ שטיקל ברויט אָדער אַנדערע שפּייז, וואָרום צופיל צו עסן האָבן מיר אויך דאָ נישט געקראָגן. איך אַליין האָב די גאַנצע צייט זיך פאַרנומען מיט אויסאַרבעטן איין איינציק שרייפל, אַ קליין שרייפעלע. אין די טויזנ־טער האָב איך אַזעלכע שרייפעלעך אויסגעאַרבעט.

דער רעזשים אין פאַבריק איז געווען אַ דערטרעגלעכער. די אַפּעלן זענען פאָרגעקומען גיך און אָן שום באַזונדערע מאַטערנישן. דאָס ציילן איז צוגעגאַנגען גיך, מען האָט נישט געפּייניקט. זיבן אין דער פרי האָט זיך אָנגעהויבן די אַרבעט, זייגער צען האָבן מיר געהאַט צען מינוט פרישטיק, פון איינס ביז האַלב צוויי — מיטאָג: גוטע און געדיכטע זופּן פון קאַרטאָפל און גרויפּן אָדער לאָקשן. די אַרבעט האָט זיך גע־ענדיקט זייגער זעקס. אָפט פלעגט די אַרבעט אין משך פון טאָג איבער־

געריסן וועגן צוליב לופט־פלי־אלארמען. בעת די אלארמען זענען מיר אלע אראפ אין די בונקערס אונטער דער ערד. בכלל איז די פאבריק אין דער הינזיכט געווען גוט איינגעארדנט. די קאנטינעס, די בונקערס — מיט עלעקטרישער באלייכטונג, מיט וואסער, קלאזעטן און בענק צום זיצן. דאס אלע האט מען נישט געמאכט פאר אונדזערטוועגן, פאר־שטייט זיך. איידער מיר זענען אהער געקומען, האבן דא געארבעט דייטשן און פאר זיי האט מען די אלע באקוועמלעכקייטן געמאכט. מיר האבן פארנומען זייער ארט אין פאבריק נאכדעם, ווי די ארבעטער פון דער פאבריק זענען אוועקגעשיקט געווארן אויפן פראנט. די געגנט פון פאבריק, דער וואלד ארום, איז פיל מאל באמבארדירט געווארן, אין פאב־ריק אריין האט אבער קיין איין באמבע נישט געטראפן. די עראפלא־נען האבן די פאבריק געזוכט, אבער נישט געקענט אויסגעפינען איר ריכטיקן פלאץ.

אין דער פאבריק האב איך געארבעט זיבן חדשים, פון אן ערך סעפטעמבער 1944 ביז מערץ 1945. אין די לעצטע חדשים האט זיך די פאבריק אפטמאל אפגעשטעלט צוליב מאנגל אין עלעקטרי. דער צופיר פון קוילן איז שוין געווען באשווערט. מיר פלעגן זיצן גאנצע טעג אין פאבריק אוןווארטן ביז זי וועט ווידער אנהויבן גיין.

אין לאגער האט זיך געפונען א שפיטאל, וואס איז באדינט גע־ווארן דורך א דאקטאר, וועלכער פלעגט קומען פון בוכענוואלד. בוכענ־וואלד איז געווען די צענטראלע פון אונדזער לאגער. סיי אין לאגער, סיי אין דער פאבריק זענען מיר קיינעם נישט באקאנט געווען מיט אונ־דזערע נעמען, נאר לויט די נומערן. יעדער פון אונדז האט געטראגן צו־געניייט אויפן לינקן ארעם א נומער און א געל־רויטן מגן־דוד מיט א צייכן „פ". האט מען עמיצן אויסגערופן, האט מען אים גערופן לויטן נומער.

פאר דער גאנצער צייט, וואס מיר זענען געווען אין דעם לאגער, איז אויף 250 פרויען געווען איין טויט־פאל: א מיידל איז געשטארבן אויף א געהירן־אנטצינדונג. די סאניטארע באדינגונגען זענען געווען גוטע. יעדע צווייטע וואך האט מען אונדז געגעבן ריינע וועש און א באד. די זונטיקס זענען געווען פרייע. עס זענען בלויז געווען אפעלן, ווען

מען האָט אונדז איבערגעציילט און דערנאָך געלאָזט פֿריי זיך באַוועגן אין לאַגער.

קיין שום ידיעות וועגן דעם, ווי עס זעט אויס די לאַגע, ווי עס האַלט מיט דער מלחמה, וועגן דעם, אַז די דייטשן ליידן איין מפּלה נאָך דער אַנדערער, האָבן מיר נישט געהאַט. בשכנות פֿון אונדזער לאַגער איז געווען אַ לאַגער מיט אינטערנירטע רוסישע פֿרויען. זיי האָבן געהאַט מער באַוועגונגס־פֿרייהייט ווי מיר, געקענט אַפילו אַרויסגיין אין שטאָט אַריין. איינמאָל האָט איינע פֿון די רוסישע פֿרויען אַריבערגעוואָרפֿן אויף אונדזער זייט אַ בריוול. אין דעם בריוול איז געשטאַנען, אַז מיר זאָלן זיך האַלטן, אַז דער סוף דערנענטערט זיך, אַז „אונדזערע קומען שוין אָן". דאָס איז געווען די איינציקע ידיעה, וואָס מיר האָבן געקראָגן וועגן דער לאַגע.

דעם 1־טן מערץ 1945 האָט זיך פּלוצלונג די אַרבעט אין אונדזער פֿאַבריק אָפּגעשטעלט. נאָך מיט עטלעכע טעג פֿריער האָט אונדז איינער פֿון די דייטשע מייסטערס בסוד איבערגעגעבן, אַז מיר וועלן וואַרשיינלעך אַוועקגעפֿירט ווערן פֿון דאַנעט, ווייל דער פֿראָנט דערנענטערט זיך. מיר האָבן דערין נישט געגלויבט. איצט, אַז די אַרבעט האָט זיך אָפּגעשטעלט, האָבן מיר דערזען, אַז עפּעס קומט טאַקע פֿאָר. אין לאַגער איז געוואָרן אַן אויפֿרודער. מיר האָבן געמוזט אָפּגעבן צוריק אַלץ, וואָס מיר האָבן באַקומען ווען מיר זענען אָנגעקומען: די דעקעס, די כּלים, און ביינאַכט זענען מיר אַלע, צוזאַמען מיט די ס. ס. מענער און פֿרויען און דעם לאַגער־קאָמענדאַנט אַוועק. דער לאַגער איז ליקווידירט געוואָרן.

נאָך עטלעכע טעג פֿאָרן זענען מיר אָנגעקומען קיין בערגען־בעלזען.

מען האָט אונדז אַריינגעפֿירט אין אַ בלאָק אָן פֿענצטער און אָן טירן. די נאַכט, וואָס מיר זענען איבערגעשלאָפֿן אין דעם בלאָק איז געווען אַ שרעקלעכע. פֿינף הונדערט נפֿשות אָנגעשטאָפּט ווי די הערינג אין אַ פֿאַס. מען איז געלעגן איינער אויפֿן אַנדערן, נישט מעגלעך געווען אַ ריר צו טאָן מיט אַן אבֿר. דאָס געשטאַנק איז געווען מוראדיק. אין בלאָק האָבן זיך געפֿונען קלאָזעטן — גריבער אָן קאַנאַליזאַציע. אין משך פֿון אַ פּאָר שעה זענען די גריבער פֿאַרפֿולט געוואָרן, דאָס שמוץ

איז אריבערגערונען איבער די גריבער און, צעגאַנגען זיך איבער דער ערד, אויף וועלכער מענטשן זענען געלעגן.

צומאָרגנס בייטאָג האָט מען אַ טייל פון אונדזער גרופּע אָפּגע־שיקט אַרבעטן אין די קיכן און מאַגאַזינען און אַ צווייטע גרופּע, אין וועלכער אויך איך האָב זיך געפונען, האָט מען אָפּגעשיקט אויף אַ פּלאַץ, וואו עס האָבן זיך געפונען זייער אַ סך מענטשן, וועלכע מען האָט נישט גענוצט צו קיין שום אַרבעט. דאָ אַהער האָט מען געשיקט שטאַרבן, אויסגיין פון קרענק, הונגער און קעלט.

בערגען־בעלזען איז געווען געטיילט אין צוויי טיילן: איין טייל — וואו מען האָט געהאַלטן מענטשן, וועלכע מען האָט גענוצט צו פאַרשי־דענע אַרבעטן, און אַ צווייטער טייל — וואו מען האָט געהאַלטן פאַר־שפּאַרט מענטשן אין שמוץ, הונגער און קעלט. דאָס זענען געווען בעיקר שוין קראַנקע מענטשן, מענטשן וואָס זענען אין לאַגער, ביי דער אַר־בעט, קראַנק געוואָרן און מען האָט זיי אָפּגעשיקט אַהער שטאַרבן. און די שטערבלעכקייט איז דאָ טעגלעך געווען אַן אומגעהויערע. קיין עסן האָט מען דאָ אינגאַנצן נישט געגעבן, די געביידעס זענען געווען פאַרשמוצט, פאַרלייזיקט און פאַרוואַנצט. מענטשן זענען דאָ אויפגעפרעסן געוואָרן לעבעדיקערהייט פון אומפּליים. דאָ האָבן זיך אַרומגעשלעפּט שוין אינ־גאַנצן נישט קיין מענטשן, נאָר שאָטנס, לעבעדיקע מתים. אַהער האָט מען אונדז פאַרשיקט, כאָטש אונדזער גרופּע האָט געהערט צו די אַר־בעטספעאיקע. צי דאָס איז געווען אַ צופאַל, צי נישט — ווער קאָן דאָס וויסן? אין אָט דעם דאָזיקן טייל לאַגער זענען מיר געווען עטלעכע טעג. אויפן דריטן טאָג זענען פּלוצלונג אַריינגעקומען עטלעכע דייטשן, געזען, אַז דאָ דרייען זיך אַרום אַ ביסל געזונטע מענטשן, האָט מען אונדז צו־ריק אַרויסגענומען פון דאַנען און אָפּגעשיקט צו אַן אַרבעט.

מיר האָבן געאַרבעט אין די מאַגאַזינען פון אַלטע מלבושים. פון גומענע מאַנטלען און פּלאַנדעקעס האָבן מיר געשניטן לאַנגע פּאַסן, פון וועלכע מיר האָבן דערנאָך געפלאָכטן „צעפּ", געמאַכט קנויטן, וועלכע מען האָט געדאַרפט צו מיליטערישע צוועקן, צום אויפריים־מאַטעריאַל. אויך דאָ איז געווען אומגעהויער שמוציק, די לייז זענען געקראָכן אי־בערן לייב. אין דער פרייער צייט האָט מען נישט געטאָן קיין שום אַנ־

דערע זאך, ווי נאר געלויזט זיך — אראפגענומען פון זיך די קליידער און זיי געריינִיקט פון די לייז.

געארבעט האט מען פון פארטאג ביז טיף אין אוונט. ביי אונדז האט מען נישט געוואוסט פון דעם, וואס עס הייסט צייט. אויטאמאטן זענען מיר געווען און ווי אויטאמאטן האבן מיר געארבעט. ביינאכט האט מען אונדז צוריקגעבראכט אין באראק אריין, מיד און צעבראכן איז מען ארויף אויף די געלעגערס — א שמאלע נארע פאר פיר פרויען. געוואשן האבן מיר זיך כמעט נישט. געווען אין אונדזער בלאק א גרויס וואש־צימער, וואס איז אין דער פרי אינגאנצן געווען געשלאסן, אפן געווען בלויז ביינאכט. אבער זייער ווייניק פרויען האבן געוואגט צו גיין אין וואש־צימער א ביסל זיך ארומוואשן פון שמוץ. מען האט דאס וואש־צימער אויסגעמיטן, ווייל מען האט מורא געהאט פאר קלעפ. די בלאק־עלטסטע, א יידישע פרוי פון טשעכיע, האט געהאט א באזונדער פארגעניגן ארייַנצוקומען אין וואש־צימער און אן א פארוואס מיט א שטעקן שלאגן די האלב־נאקעטע פרויען איבער די קעפ און איבער די לייבער. איז מען פארוואקסן אין שמוץ און אין וואש־צימער כמעט נישט געגאנגען.

אין שכנות פון אונדזער בלאק איז, ארומגעצוימט מיט שטעכיק־דראט, געווען א בלאק פאר מענער. די מענער זענען שוין דא געווען פון גאנץ לאנג און יעדן אינדערפרי, ביים אפעל, האבן מיר אויפן פרייען פעלד, וואו דער אפעל איז פארגעקומען, געזען אויפגעזאמלט צענדליקער טויטע, אנגעווארפענע איינער אויפן אנדערן. די שטערבלעכקייט צווישן די מענער איז בכלל געווען א גרעסערע, ווי צווישן אונדז, פרויען. די דייטשן האבן זיך געפירט, אז יעדן אינדערפרי, ביים אפעל, ביים ציילן די מענטשן, האט מען געמוזט פעסטשטעלן ווער עס פעלט: געשטארבן, קראנק, אדער אנטלאפן. אנטלויפן איז געווען דא כמעט אן אויסגעשלאסענע זאך. דערפאר זענען יעדע נאכט אין יעדן בלאק געווען טויטע און אויך די טויטע האט מען געמוזט ארויסטראגן צום אפעל. נאכן ציילן די לעבעדיקע האט מען איבערגעציילט די טויטע, פעסטגעשטעלט צי די אלגעמיינע צאל שטימט. דעמאלט איז אלץ געווען אין ארדנונג. דער אפעל איז אדורך בשלום. נישט ווייט פון אונדזער בלאק

איז געווען אַן אָרט, וואָס איז געווען אַרומגעצוימט מיט אַ הויכן פּלויט. וואָס דאָרטן טוט זיך האָט מען פון דרויסן נישט געקענט זען. מען האָט בלויז געזען אַרויסשטאַרצן אַ הויכן קוימען, פון וועלכן עס האָט כסדר געזעצט אַן עסנדיקער רויך. דאָרט איז געווען אַ קרעמאַטאָריע, דאָרט האָט מען געברענט מתים. קיין גאַז־קאַמערן זענען אין בערגען־בעלזען נישט געווען, עס זענען אָבער גענוג מענטשן אַוועקגעשטאָרבן יעדן טאָג אָן גאַז־קאַמערן אַזוי, אַז די קרעמאַטאָריע האָט געהאַט גענוג אַרבעט. יעדן טאָג האָט מען פאַר אונדזער טויער פאַרביי־געפירט צו דער קרעמאַטאָריע וועגענער פול פאַרלאַדעוועטע מיט טויטע צום פאַרברענען. אויפן וועג צו אונדזער אַרבעט־פּלאַץ האָבן מיר, אויף איין אָרט, געזען ליגן ריזיקע קופּעס — בערג מיט שיכוואַרג, כלערליי שיך: מענער־שיך, פרויען־שיך און קינדער־שיכלעך. דאָס האָט מען אַראָפּגעצויגן פון די טויטע אַלץ, וואָס זיי האָבן געהאַט אויף זיך און געפירט זיי צום פאַרברענען נאַקעטערהייט.

דריי וואָכן האָבן מיר געאַרבעט אויף דעם פּלאַץ, וואו מען האָט געמאַכט די „צעפּ". מיט אַמאָל האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אויף אַן אַנדער אָרט, צו אַן אַנדער אַרבעט. אין איינעם פון די גרויסע באַראַקן איז געווען אַ מאַגאַזין פון מיליטערישע מלבושים: מונדירן, הויזן, וועש, זאָקן און פאַרשידענע קליינינקייטן, וואָס אַ זעלנער דאַרף האָבן: נאָדלען און פעדים, למשל, און פאַרשידענע אַנדערע זאַכן. דעם דאָזיקן ריזיקן מאַגאַזין מיט זאַכן האָבן מיר געדאַרפט אַריבערטראָגן אויף אַן אַנדער אָרט. אַ סך פון אונדז האָבן דערביי ריזיקירט און צוגעגנבעט פאַרשידענע זאַכן, כדי צו קענען פאַרטוישן אויף אַנדערע זאַכן, דער עיקר שפּייז. אין לאַגער איז אָנגעגאַנגען אַ כסדרדיקער האַנדל, אַ טויש פון זאַכן אויף זאַכן. אין אַלע לאַגערס אַזוי. אויך איך האָב ריזיקירט און געגנבעט אַ פּאָר זאָקן. ווייזט אויס, אַז עמיץ האָט צוגעטראָגן די דייטשן, אַז מען גנבעט, וואָרום פּלוצלונג האָט מען אונדז אַלעמען נאָך דער אַרבעט אַריינגעפירט אין אַ ליידיקן באַראַק, וואו מען האָט אונדז אויפגעפאָדערט פרייוויליק אָפּצוגעבן אַלע געגנבעטע זאַכן, וואָס מיר האָבן מיט זיך, אויב נישט — וועט מען שלאָגן. באַלד דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די רעוויזיע. עס פאַרשטייט זיך, אַז יעדער איינער האָט גיך

אונטערגעווארפן אלץ, וואס מען האט געהאט ביי זיך און דער באדן איז גיך פארפולט געווארן מיט א בארג פארשידענע זאכן. מאנכע האט מען געכאפט ביי דער האנט און די דאזיקע מענטשן האט מען דערנאך אזוי מוראדיק צעשלאגן מיט שטעקנס און פויסטן, אז קיין איינער פון זיי איז נישט ארויס מיט קיין גאנצע ביינער. געווען אזעלכע, וואס מען האט ביי זיי אונטערגעהאקט די לונגען, דאס הארץ און זיי זענען קורץ דערנאך געשטארבן פון די קלעפ.

פארענדיקט די ארבעט אין מאגאזין האט מען אונדז אוועקגעפירט ארבעטן אין א וואלד. מען האט געמוזט אונטערהאקן ביימער און די ביימער דערנאך אוועקשלעפן, דערביי האבן די ס. ס.־לייט מוראדיק געטריבן, צוגעיאגט מען זאל די ביימער שלעפן וואס גיכער. די ביימער האט מען געדארפט צושלעפן ביזן טויער פון קרעמאטאריע. דארט האבן שוין געארבעט מענער, וועלכע האבן די ביימער ווייטער געשלעפט אין הויף אריין. דאס טויער איז געווען אפן אזוי, אז איך האב געזען וואס עס טוט זיך אינעווייניק.

איך האב געזען אויסגעגראבענע גריבער, אין וועלכע מען האט אריינגעלייגט שיכטן האלץ און שיכטן טויטע צום פארברענען. מאנכע גריבער זענען שוין געווען פארפולט און די שיכטן האלץ און טויטע האבן געגרייכט עטלעכע מעטער איבער דער ערד. אונדזער ארבעטס־גרופע האט דא געטראגן דעם נאמען: „האלץ־קאמאנדא". צו דער שווערער ארבעט און צו דעם יאגעניש ביי דער ארבעט, האבן מיר נאך איבער זיך געהאט איין ס. ס.־מאן, וועלכער פלעגט קומען אין וואלד אריין מיט פינף הינט. טאמער איז געווען ווייניק דאס טייוולאנישע יאגן דורך די ס. ס.־מענער, האט מען נאך אויף אונדז אנגערייצט די הינט און א סך פון אונדז זענען יעדן טאג צוריקגעקומען פון דער ארבעט צעריסענע, צעביסענע און צעשארפעטע פון די הינט.

ביי יענער צייט זענען קיין בערגען־בעלזען אנגעקומען זייער א סך נייע טראנספארטן. אין די טויזנטער, אפשר אין די צענער־טויזנטער, זענען אנגעקומען נייע מענטשן. דער לאגער איז אזוי פארפולט געווארן, אז עס האט פארפעלט ארט אין די באראקן וואו דעם קאפ אוועקצולייגן. עס זענען געווען אזוי פיל מענטשן, אז מען האט נישט

געהאַט מיט זיי וואָס צו טאָן. די ענגשאַפט און דער געדראַנג האָט לויז־ געמאַכט די קאָנטראָל אין לאַגער. מענטשן האָבן דאָס אויסגענוצט. איך און מיין שוועסטער האָבן באַשלאָסן מער נישט צו גיין אין וואַלד אריין אַרבעטן, באַשלאָסן אויסצובאַהאַלטן זיך.

אויפן פערטן טאָג, אין דער פרי, באַלד נאָכן אַפּעל, זענען מיר־ אַרויס פון דער ריי און זיך אויסגעמישט מיטן אַרומיקן עולם. מען האָט געדאַרפט זיך אויסבאַהאַלטן די ערשטע עטלעכע שעה, ביז די האַלץ־קאָמאַנדע וועט אַוועק אין וואַלד אריין. אויף פאַרשידענע ער־ טער האָבן מיר זיך באַהאַלטן: אין אַ קלאָזעט, אין אַ גרוב, אין אַ ווינקל ערגעץ, כסדר געביטן דאָס באַהעלטעניש, ביז די עטלעכע שעה זענען פאַרביי. אַז די גרופּע אונדזערע איז שוין געהאַט אַוועק, זענען מיר צו־ ריקגעקומען אין באַראַק אריין. דאָרט האָבן מיר געהאַט צו טאָן מיט דער בלאָק־עלטסטער, וועלכע האָט זיך נישט געקענט קיין עצה געבן מיט אַזעלכע ווי מיר, ווייל אונדזער צאָל איז געווען זייער אַ גרויסע. זי האָט געזידלט, געשריגן און געדראָט צו מעלדן די דייטשן, אונדז אָבער איז שוין דעמאָלט געווען אַלץ איינס וואָס זי וועט טאָן. מיר זענען געווען מידע, אויסגעשעפּט פון די כוחות, אַזוי צעבראָכן, אַז יעדע האָט שוין דעמאָלט ביי זיך אַליין באַשטימט: וואָס עס וועט זיין זאָל זיין. די בלאָק־עלטסטע פלעגט אונדז באַפאַלן און מוראדיק שלאָגן, אָבער אויך דאָס האָט נישט געהאָלפן. די וואָס האָבן באַשלאָסן מער נישט צו גיין צו דער קאַטאָרזשנער אַרבעט, האָבן זיך נישט געבראָכן, געענדיקט האָט זיך עס דערמיט, אַז די בלאָק־עלטסטע האָט די האָלץ־קאָמאַנדע קאָמפּלעטירט מיט אַנדערע מענטשן און אונדז האָט זי געשיקט צו אַן אַנדער אַרבעט, צום גראָבן גריבער.

אויף אַן אַרומגעצוימטן פּלאַץ האָבן מיר געדאַרפט גראָבן גריבער לויט אַ באַשטימטער מאָס די לענג, ברייט און טיף: 150 קוואַדראַט־ מעטער אַ גרוב, אַנדערטהאַלבן מעטער די טיף. מער ווי איין טאָג בין איך מיט מיין שוועסטער נישט געווען ביי אָט דער אַרבעט. צומאָרגנס אין דער פרי, נאָכן אַפּעל, זענען מיר אַרויס פון דער ריי און אַוועק. דאָס מאָל האָבן מיר זיך עטלעכע שעה אויסבאַהאַלטן אין איינעם פון די קיך־בלאָקן. צופעליק האָב איך דאָרט אָנגעטראָפן אויף דריי באַ־

קאַנטע מיידלעך מיט וועלכע איך האָב געאַרבעט צוזאַמען אין אַ שטי־קעריי אין לאָדזשער געטאָ. דאָס זענען געווען די דריי שוועסטער: ליובע, רעגינע (דעם דריטן נאָמען געדענק איך נישט) גליקליך. טאַקע זיי צו פאַרדאַנקען האָבן מיר זיך דאָרט געקענט אויסבאַהאַלטן די פּאָר שעה, ביז מיר האָבן געקענט צוריקגיין אין אונדזער בלאָק אַריין. די בלאָק־עלטסטע האָט אונדז באַגעגנט מיט אַ גרויס געשריי און זידלעריי און דערקלערט, אַז זי וועט אונדז איבערשיקן אויף אַן אַנדער בלאָק, זי וויל אונדז מער נישט האַלטן, זי וויל האָבן נאָר אַזעלכע, וואָס זענען וויליק צו אַרבעטן און צומאָרגנס האָט זי אונדז טאַקע אַוועקגעשיקט אין אַ צווייטן בלאָק, וואו איך מיט מיין שוועסטער זענען אָפּגעווען אַן ערך פיר וואָכן און געאַרבעט ביי פאַרשידענע אַרבעטן. אויסבאַהאַלטן זיך האָט מען שוין דאָ נישט געקענט. מיט שטעקנס האָט מען געטריבן צו דער אַרבעט יעדן איינעם אָן אויסנאַם — קראַנקע, געשוואָלענע, האַלבע מתים. אָבער דאָ, אינם דאָזיקן בלאָק, האָבן מיר דערלעבט די שעה פון באַפרייאונג.

די באַפרייאונג איז געקומען דעם 15־טן אַפּריל 1945.

אין משך פון דער צייט, וואָס מיר זענען געווען אין דעם בלאָק, האָט מען אונדז שוין אינגאַנצן קיין ברויט נישט געגעבן. מיר האָבן זיך דערנערט מיט שטינקענדיקע קילע־ריבן אויסגעקאָכטע אין וואַסער. אין אונדזער בלאָק איז אויסגעבראָכן אַן עפּידעמיע פון פלעק־טיפוס. אין די באַראַקן אויף דער ערד, אויף די נאַרעס, זענען געלעגן פאַר־שמאַכטע פון היץ קראַנקע, האַלב־טויטע מענטשן, צעפּרעסענע פון לייז און פאַרברענטע פון היץ. מענטשן האָבן פון שוואַכקייט זיך נישט גע־קענט רירן פון די ערטער און געמאַכט אונטער זיך. אין לאַגער איז שוין דעמאָלט געווען אַ גרויסער כאַאָס. די קלאָזעטן, ווי די בלאָקן גופא, זע־נען שוין מער נישט גערייניקט געוואָרן. די גאַנצע דיסציפּלין איז צוזאַ־מענגעבראָכן געוואָרן אַזוי, אַז די בלאָק־עלטסטע האָבן זיך שוין מער נישט געקענט קיין עצה געבן מיט די מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען אין זייער רשות. די צאָל קראַנקע איז איז געשטיגן פון טאָג צו טאָג, פון שעה צו שעה און צוזאַמען דערמיט איז געשטיגן די צאָל טויטע יעדן טאָג. אָט האָסטו גערעדט מיט אַ מענטש און עטלעכע מינוט שפּעטער

האָט דער מענטש שוין נישט געלעבט. אויסגעגאַנגען. מען איז געלעגן צווישן טויטע, געגעסן און געשלאָפן נעבן זיי. מען האָט זיך באמיט די טויטע אַרויסצוטראָגן הינטער דער טיר און עס האָבן זיך דאָרט אויפ־געזאַמלט בערג מיט טויטע, מיטאַמאָל האָט זיך דאָס וואַסער אין לאַגער אויך אָפּגעשטעלט. אין גאַנצן לאַגער האָט זיך געפונען איין פּלומפּ, וועלכע האָט נאָך געאַרבעט. אָבער דאָרט איז געשטאַנען אַ וואַך, וואָס האָט קיינעם, אַ חוץ מענטשן פון דער קיך, נישט צוגעלאָזט. מענטשן קראַנקע, מיט גרויסער היץ, האָבן זיך צוגעשלעפּט צו דער פּלומפּ כדי צו קריגן אַ ביסל וואַסער די טרוקענע ליפּן צו באַנעצן. מען האָט אָבער די דאָזיקע קראַנקע ברוטאַל אָפּגעשטויסן. אין לאַגער האָבן זיך געפונען עטלעכע געמויערטע גריבער אָנגעפולטע מיט וואַסער אויפן פאַל פון אַ שרפה. דאָס וואַסער איז געווען שמוציק און פאַרשטונקען. האָבן מענטשן גענוצט דאָס דאָזיקע וואַסער. פון איין זייט האָבן מענטשן דאָרט געוואַשן זייערע שמוציקע וועש און פון דער אַנדערער זייט זע־נען דאָרט מענטשן געשטאַנען און פון דאָרט געשעפּט וואַסער צום טרינקען.

איך אַליין בין געווען קראַנק, אויסגעמאַגערט — הויט און ביין. געהאַט הויכע פיבער און אויפן לייב — בלויע פלעקן. איך בין געלעגן אויף דער נאַרע מאַט און אָן ווילן. נעבן מיר איז געלעגן מיין שוועס־טער. דריי פרויען זענען מיר געלעגן אויף איין נאַרע. דאָס איז שוין גע־ווען ברחבות, ווייל פריער איז אויסגעקומען צו ליגן פיר און פינף אויף איין נאַרע און די, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין נאַרעס האָבן גע־מוזט ליגן אויף דער גאָלער ערד. איצט איז שוין אויף די נאַרעס, קאָן מען זאָגן, געווען גענוג פּלאַץ. יעדנפאַלס מער ווי פריער. אונטער דער צייט זענען זייער פיל מענטשן אויסגעשטאָרבן, קיין נייע מענטשן זענען שוין מער נישט צוגעקומען אַזוי, אַז עס איז געווען מער אָרט פאַר די לעבן־געבליבענע.

אַז די באפרייאונג איז שוין גאָר נאָענט — דאָס האָב איך נישט געוואוסט. קיינער האָט עס נישט געוואוסט. ביז אַ טאָג פאַר דער באַ־פרייאונג זענען נאָך פאָרגעקומען די אַפּעלן. צו די אַפּעלן האָבן מיר זיך אויך באמיט אַרויסצושלעפּן די קראַנקע, שווער־קראַנקע האָט מען

אַרויסגעטראָגן אויפֿן פּלאַץ און זיי אַוועקגעזעצט אויף בענק. אין די לעצטע טעג פֿאַר דער באַפֿרייאונג איז שוין די בלאָק־עלטסטע געווען אַ ביסל מענטשלעכער אין איר באַציאונג צו אונדז. קענטיק, אַז זי האָט שוין יאָ עפּעס געוואוסט, אָדער אַרויסגעפֿילט ווי עס האַלט. זי האָט דעריבער דערלויבט די שוועריקראַנקע צו זיצן בעתן אַפּעל, אָבער קיין גוטס איז די דאָזיקע מענטשן דערפֿון נישט אַרויסגעקומען. ווער עס האָט ביים אַפּעל נישט געקענט שטיין אויף די אייגענע פֿיס, ווער עס האָט זיך געפֿונען אויף דער באַנק, דעם האָט מען נאָכן אַפּעל אַוועקגעפֿירט אין אַ ספּעציעלן באַראַק, וואו מען האָט די שווער־קראַנקע אינגאַנצן געלאָזט אָן שום אויפֿזיכט, געלאָזט זיי ליגן ביז זיי וועלן אויסשטאַרבן. זייער ווייניק פֿון די דאָזיקע מענטשן האָבן איבערגעהאַלטן, אַרויס לעבעדיק און דערלעבט די באַפֿרייאונג. מענטשן האָבן דעריבער מיט די לעצטע כוחות זיך באַמיט ביים אַפּעל צום שטיין אויף די אייגענע פֿיס, כדי אויסצומיידן פֿאַרשיקט צו ווערן אין דאָזיקן באַראַק אַריין, וואָס איז געווען גלייך צו אַ טויט־אורטייל.

איין טאָג פֿאַר דער באַפֿרייאונג האָט מען שוין קיין אַפּעלן נישט געמאַכט. קיינער אין לאַגער האָט נאָך גאָרנישט געוואוסט. עס איז קיינעם אפֿילו נישט איינגעפֿאַלן דער געדאַנק, אַז עס איז עפּעס געשען אַן ענדערונג. מען איז בלויז געווען צופֿרידן פֿון דעם פֿאַקט אַליין, אַז מען לאָזט אונדז צו רו, מען שלעפּט אונדז נישט צום אַפּעל, מען לאָזט אונדז רואיק ליגן.

צומאָרגנס, אין טאָג פֿון דער באַפֿרייאונג, שוין פֿון באַלד אין דער פֿרי, האָט מען אין לאַגער מער קיין דייטשן נישט געזען. איבערן לאַגער האָבן זיך אַרומגעדרייט אונגאַרן מיט ווייסע אָרעם־בענדער און באַוואָפֿנט. דער פֿאַקט, אַז מ׳זעט נישט מער קיין דייטשן אין לאַגער, האָט שוין געצויגן אַלעמענס אויפֿמערקזאַמקייט. מען האָט שוין פֿאַרשטאַנען, אַז עס איז עפּעס געשען. די ידיעה, אַז די דייטשן זענען אין לאַגער נישטאָ האָט זיך גיך פֿאַרשפּרייט צווישן אַלעמען. אָבער קיין באַזונדערן איינדרוק האָט דאָס נישט געמאַכט אויף קיינעם. עס האָט גערעשט אַ פֿולשטענדיקע אַפּאַטיע. אָבער אַרום צוויי אַזייגער בייטאָג איז מען אַריינגעקומען אין בלאָק און אָנגעזאָגט די בשורה, אַז עס קור־

מען אַן טאַנקען, ענגלישע טאַנקען. דאָס האָט שוין געמאַכט אַ שטאַרקן איינדרוק. קראַנקע, חרובֿע מענטשן האָבן זיך מיט אַלע כוחות אַרויסגעשלעפּט פון די באַראַקן אויפן הויף אַרויס, כדי מיט די אייגענע אויגן צו זען די ענגלישע טאַנקען, צו זען די באַפרייאונג.

אַ געוויין איז אויסגעבראָכן צווישן אַלע לאַגער־מענטשן, אַ געוויין פון פרייד. געווען אָבער אַ סך, וואָס האָבן אינגאַנצן נישט פאַרשטאַנען, וואָס עס איז געשען און אינגאַנצן נישט רעאַגירט, אַזוי אָפּגעטעמפּט און אָפּגעשוואַכט זענען מענטשן געווען.

איך אַליין האָב זיך קוים אַרויסגעשלעפּט אויפן הויף. מיין שוועסטער איז געבליבן ליגן אויף דער נאַרע. איך האָב געזען די ענגלישע טאַנקען. זיי זענען געווען באַלאַגערט פון מענטשן. אויף די טאַנקען זענען געשטאַנען ענגלישע זעלנער און האָבן צו אונדז געפאָכעט מיט די הענט. איך האָב נישט געוואוסט, וואָס מיט מיר טוט זיך. איך בין צוריק אַריין אין באַראַק אָנזאָגן מיין שוועסטער וואָס אין דרויסן טוט זיך, אַז איך האָב אַליין געזען די ענגלישע טאַנקען, ענגלישע זעלנער. און אַליין צו זיך האָב איך גערעדט, זיך געפרעגט: איז עס טאַקע אמת, אַז מיר זענען פריי, איז עס נישט קיין חלום? עס האָט זיך מיר עפּעס נישט געגלייבט.

די ענגלישע טאַנקען זענען שפּעטער אָפּגעפאָרן און די ערשטע צוויי טעג זענען מיר געבליבן אין לאַגער אַליין. אין משך פון די האַזיקע צוויי טעג האָבן נאָך ווייטער געבאַלעבאַטעוועט די אונגאַרן מיט די ווייסע אָרעם־בענדער. אָבער אַלץ איז שוין געווען הפקר. די אַרבעט אין די קיכן האָט זיך אָפּגעשטעלט. עס האָבן זיך אָפּגעשטעלט די אַרבעטן אין די ביוראָס און וואַרשטאַטן. מענטשן האָבן זיך געוואָרפן אויף די דראָט־פאַרצוימונגען און זיי צעשניטן, אַדורכגעריסן זיך צו די שפּייזמאַגאַזינען, כדי צו כאַפּן עפּעס צו עסן. אַרויס פון לאַגער איז קיינער נישט, כאָטש מען האָט דאָס געקענט. וואו זאָל מען גיין? מען האָט דאָך געוואוסט, אַז מען געפינט זיך אין טיף דייטשלאַנד און וואָס אין דרויסן טוט זיך האָט קיינער נישט געוואוסט. איבעריקנס — גייייק פּראָצענט מענטשן האָבן זיך נישט געקענט רירן, געווען אָפּגעשוואַכט און קראַנק.

אויפן אנדערן טאג האבן מיר שוין געזען אין לאגער מענטשן איבערגעטאן אין אנדערע קליידער, ריינערע און בעסערע, וואס מען האט ארויסגענומען פון די מאגאזינען. מענטשן האבן אויך אנגעהויבן זיך ארומטראגן מיט שפייז, וואס מען האט זיך גענומען פון די מאגא־זינען. איך האב באשלאסן ארויסצוגיין עפעס נעמען פאר זיך און מיין שוועסטער. איבערן פלאץ זענען מענטשן ארומגעלאפן ווי באנו־מענע און געשלעפט מיט זיך וואס נאר מען האט געקענט: שפייז, מלבושים. דער פלאץ איז געווען פארווארפן מיט טויטע, איבער וועלכע מען איז געגאנגען. עס האט זיך קיינער נישט אומגעקוקט, יעדער איז געווען פארנומען מיט זיך אליין. די געזונטע מענער און פרויען האבן זיך איינגעארדנט געצעלטן אויפן פלאץ, דארט געמאכט געלעגערס און נעבן די געצעלטן אנגעלייגט פייערן און אוועקגעשטעלט פארשידענע מעטאלענע כלים, כדי אפצוקאכן עפעס א געקעכץ. עס האט אויסגעזען ווי א גרויסער ציגיינער־לאגער. הונדערטער אזעלכע אנגעלייגטע פיי־ערן זענען געווען אויפן פעלד, געברענט און געריכערט.

דריי טעג האט עס אזוי געדויערט, ביז עס איז געקומען די פאק־טישע באפרייאונג. דעם 18־טן אפריל 1945 איז אין לאגער געקומען אן אפטיילונג פון ענגלישן רויטן קרייץ, מען האט אנגעהויבן צו קאכן אין די קיכן און שפעט ביינאכט האבן מיר געקראגן די ערשטע געקאכטע שפייז פון רויטן קרייץ. דאס איז געווען א גערדיכטע שפייז פון רייז, זייער פעט געקאכט. צומארגנס האט מען אונדז שוין געגעבן אויך הייסע און זייער זיסע מילך, קאנסערווירטע שפייז, דער עיקר פלייש און געקאכטע פעטע זופן.

צו אונדז אין באראק זענען אריינגעקומען עטלעכע מיליטער־לייט אין גומענע מלבושים, אין מאסקעס, און אין גומענע הענטשקעס אויף די הענט. מען האט אלע מענטשן אויף די נארעס און ארום אונדז אי־בערן גאנצן בלאק פולווערייזירט מיט עפעס א פודער, פון וועלכן דאס גאנצע אומפלייט, די וואנצן און לייז אויף אונדז און ארום אונדז, זענען מאמענטאל אפגעטויט געווארן. מיר זענען ענדלעך אויסגעלייזט געווארן פון די ווערים, וואס האבן אונדז געפרעסן לעבעדיקערהייט. דאקטוירים זענען ארומגעגאנגען איבער די באראקן, זיך אויסגעפרעגט,

פֿאַרשריבן און צוגעטיילט פֿאַרשידענע רפֿואות. מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט זיך אין לאַגער אָנגעהויבן פֿאַרשפּרייטן בויך־טיפֿוס און דעזינטעריע.

אונטער דער צייט האָט מען באַוויזן אויסצורייניקן איינעם פֿון די באַראַקן, וועלכן מען פֿאַרוואַנדלט אין אַן אַמבולאַנס, וואוהין מען האָט אַוועקגענומען די שווער־קראַנקע, די, וואָס האָבן געקראָגן גרויסע היץ. אויך מיך האָט מען אַוועקגענומען. מען האָט מיך אויסגעטאָן נאַקעט, איינגעהילט אין אַ דעק און אויף אַ טראָג־בעטל אַוועקגעפֿירט אין אַמבולאַנס. מען האָט די קראַנקע גוט אָרומגעוואַשן, איבערגעטאָן אַנדערע קליידער און אַזוי געלאָזט ליגן אויף די טראָג־בעטלעך, ביז מען האָט פֿאַר אונדז פֿאַרטיק געמאַכט נאַרעס מיט ווייכע געלעגערס פֿאַר יעדן. אַרום אונדז זענען אַרומגעגאַנגען סאַניטאַרן, וואָס האָבן אונדז צוגעהיטן, געגעבן פֿאַרשידענע רפֿואות און שטאַרקונגס־מיטלען.

די ערשטע נאַכט אין אַמבולאַנס האָב איך געהאַט גרויסע היץ. איך האָב נישט געוואוסט וואָס אַרום מיר טוט זיך. צומאָרגנס האָב איך זיך אויפֿגעכאַפּט, געפֿילט זיך בעסער און געבעטן עסן. דער דאָקטאָר האָט מיר געזאָגט, אַז איך האָב אין דער נאַכט דורכגעמאַכט אַ קריזיס פֿון בויך־טיפֿוס. איך האָב זיך וואָס ווייטער אַלץ בעסער אָנגעהויבן פֿילן. איינמאָל אין דער פֿרי איז צו מיר געקומען מיין שוועסטער און מיר געזאָגט, אַז זי האָט פֿאַר מיר אַ פֿריילעכע בשׂורה. באַלד דערנאָך האָט זי צו מיר אַריינגעפֿירט מיין יונגערן ברודער, מענדל, און אַ קוזין, אַברהם בידערמאַן. עטלעכע קילאָמעטער פֿון אונדזער לאַגער איז געווען אַ מענער־לאַגער, וואו מיין ברודער מיטן קוזין האָבן זיך געפֿונען. מען האָט זיי דאָרט אַהין געבראַכט אַ וואָך פֿאַר דער באַפֿרייאונג. נאָך דער באַפֿרייאונג זענען זיי אַוועק אין די פֿרויען־לאַגערס און זיך נאָכגעפֿרעגט אויף מיר און מיין שוועסטער. זיי זענען געגאַנגען פֿון בלאָק צו בלאָק און זיך געפֿרעגט, צי עס ווייס נישט ווער עפּעס וועגן די צוויי שוועסטער בליצבלוי. אין איינעם פֿון די בלאָקן האָבן זיי אָנגעטראָפֿן אויף אַ פֿרוי, וואָס איז געקומען מיט אונדז צוזאַמען פֿון מילהויזען קיין בערגען־בעלזען און זי האָט אָנגעוויזן אין וועלכן בלאָק עס געפֿינט זיך

מיין שוועסטער. אַזוי האָבן זיי זיך אָפּגעזוכט און געקומען צוזאַמען צו מיר אין שפּיטאָל אַריין.

מיט עטלעכע טעג שפּעטער איז מיין ברודער ווידער געקומען צו מיר און מיטגעטיילט, אַז מען שיקט אים מיטן קוזין, ווי בכלל אַלע מענער פון זייער בלאָק, אַוועק אויף אַן אַנדער אָרט, קיין צעלע, ביי האַנאָווער, אַן ערך דרייסיק קילאָמעטער פון בערגען־בעלזען. ער האָט מיר וועגן דעם מיטגעטיילט, כדי צו וויסן וואו אים צו זוכן. דערנאָך איז אויך געקומען מיין שוועסטער און מיר מיטגעטיילט, אַז אויך זי פּאָרט אַוועק ערגעץ אַנדערש. אַלע געזונטע מענטשן פון לאַגער פירט מען אַוועק. איך האָב זיך נישט געוואָלט שיידן מיט מיין שוועסטער און באַשלאָסן מיט איר מיטצופאָרן. איך האָב געהייסן ברענגען עפּעס אָנצוטאָן און נישט וואַרטנדיק אויפן דאָקטאָר, בין איך אַרויס פון אַמבולאַנס און צוזאַמען מיט מיין שוועסטער געפאָרן אין אַ לאַגער עטלעכע קילאָמעטער ווייטער פון דעם אָרט, וואו מיר זענען ביז איצט געווען.

אין דעם נייעם לאַגער זענען געווען געמויערטע הייזער, מיט פּרעכטיקע צימערן. דאָרט איז אַמאָל געווען אַ לאַגער פון דער היטלער־יוגנט און נישט ווייט פון די פּאַלאַצן, וואָס האָט געהערט צו גערינגן. די צימערן זענען געווען ציכטיקע און אויסמעבלירטע. מען האָט אונדז איינגעאָרדנט זייער באַקוועם. אין מיין צימער, אַ גרויס צימער, האָט מען איינגעאָרדנט זעקס פרויען.

מיט דער צייט האָט מען אַלע מענטשן אַרויסגענומען פון די פריי־ערדיקע ערטער אין בערגען־בעלזענער לאַגער און איבערגעפירט און בעסערע און באַקוועמערע ערטער. דעם אַלטן לאַגער האָט מען אונטערגעצונדן און פאַרברענט. עס איז דערפון געבליבן נישט מער ווי אַ באַרג אַש, צעבראָכענע און איבערגעברענטע דראָטן, אַ קוימען פון דער קרעמאַטאָריע און פינף מאַסן־קברים, אין וועלכע עס רוען די ביינער פון דריי טויזנט מענטשן, וואָס האָבן זיך געפונען פון פריער אין לאַגער, אָדער זענען געשטאָרבן שוין נאָך דער באַפרייאונג, נאָכדעם ווי די ענגלענדער זענען אָנגעקומען קיין בערגען־בעלזען.

מאַריאַ רוזשאַ קאַמפּלער

די יידישע פּאָליציי אין פּלאַשאָווער לאַגער

אין מערץ 1941 האָט מען די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון קראָקע איינגעשלאָסן אין געטאָ. זיבן חדשים — פון מערץ ביז אָקטאָבער 1941 — האָט מיין משפחה באַוויזן זיך אויפצוהאַלטן אין אַ דאָרף אויסערן געטאָ. דערנאָך, אַז עס איז אַרויס אַ פאַרבאָט פאַר יידן צו לעבן מחוץ דער געטאָ האָבן מיר זיך אַריינגעצויגן צוריק קיין קראָקע. דאָרט האָבן מיר געלעבט די גאַנצע צייט, ביז דער אַרויסשיקונג. מיינע עלטערן זענען אַרויסגעשיקט געוואָרן שוין ביי דער ערשטער אויסזידלונג, אין יוני 1942. מיך האָט מען אַרויסגעשיקט שפּעטער — אין יאַנואַר 1943.

די ערשטע אויסזידלונג האָט אַרומגענומען אַלע יידן, וואָס האָבן נישט געהאַט קיין שום באַשעפטיקונג אין אַ וועלכער עס איז דייטשער פאַבריק. ס. ס.-לייט האָבן אַרומגערינגלט די געטאָ און דורכגעפירט אַ קאָנטראָל פון אַלע „קען-קאַרטן". ווער עס האָט געהאַט אַ באַשייניקונג, אַז ער אַרבעט ערגעץ, דער האָט באַקומען אַ שטעמפּל אויף דער קאַרטע. ווער עס האָט אַזאַ באַשייניקונג נישט געהאַט, דער איז אויפן אָרט פאַרהאַלטן און אָפּגעשיקט געוואָרן אויפן זאַמלפּלאַץ. מיינע עלטערן האָבן תחילת אויסגעמיטן די געפאַר אַרויסגעשיקט צו ווערן, אָבער דער קאָנטינגענט מענטשן וואָס די דייטשן האָבן געדאַרפט צושטעלן צום אַרויסשיקן איז, ווייזט אויס, נישט געווען פאַרפולט. מען האָט דעריבער

דערנאָך באַלאַגערט גאַנצע גאַסן, אָפּגעשלאָסן זיי און דורכגעפירט הויז־רעוויזיעס. טאַקע בעת אַזאַ הויז־רעוויזיע האָט מען צוגענומען מיינע עלטערן. וואוהין מען האָט זיי פאַרשיקט, וואָס מיט זיי איז געוואָרן, וואו זיי זענען אַהינגעקומען — דאָס ווייס איך נישט ביזן היינטיקן טאָג.

די צווייטע אויסזידלונג איז פאָרגעקומען אין אָקטאָבער 1942. דעמאָלט האָט מען שוין אויך אַרויסגעשיקט די רעשטן פון מיין נאָענט־סטער משפחה, וואָס האָט געלעבט אין געטאָ, און איך בין געבליבן פול־שטענדיק אַליין.

איך האָב געאַרבעט אין דער „פעלדצייגדינסטשטעלע" — וואַ־שטאַטן וואו מען האָט פאַרריכט געווער: ביקסן, רעוואָלווערן און אפילו האַרמאַטן. אַ געוויסע צייט האָב איך געאַרבעט אין דער אָפּטיילונג, וואָס האָט זיך פאַרנומען מיט אויספּרובירן דאָס פאַרראַכטענע געווער — ביקסן און רעוואָלווערן — צי זיי פונקציאָנירן גוט, צי דער שאָס איז אַ גוטער, פּינקטלעך אין ציל. שפּעטער האָב איך געאַרבעט ביים ריי־ניקן דאָס פאַרראָכטענע געווער. די דייטשן האָבן נאָך דעמאָלט געצאָלט שכירות פאַר אַרבעט, אָבער די שכירות איז געווען זייער אַ נישטיקע. אַ וואָך שכירות האָט געניגט קוים אויף 2־1 טעג באַשיידן לעבן. איך האָב זיך אַרויסגעהאָלפן דערמיט, וואָס איך האָב צו ביסלעך אויספאַר־קויפט די זאַכן, וואָס זענען פאַרבליבן אין אונדזער היים, נאָכדעם ווי מיינע עלטערן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן.

אויפן שטח פון קראָקעווער געטאָ איז געווען טעטיק אַ געהיימע יידישע קאַמפּס־אָרגאַניזאַציע. ווען די דאָזיקע אָרגאַניזאַציע איז אַנט־שטאַנען, דאָס ווייס איך נישט. די אַנטשטייאונג אירע האָט יעדנפאַלס געמוזט זיין אין רעזולטאַט נישט בלויז פון די פאַרפאָלגונגען, וואָס מען האָט געהאַט אויסצושטיין אין געטאָ גופא, נאָר אויך, מסתמא, פון דער פאַרשטאַרקטער איבערצייגונג, אַז די ידיעות, וואָס האָבן זיך שוין פון לאַנג געהאַט פאַרשפּרייט אין געטאָ, אַז מען פאַרשיקט יידן צום פאַר־ניכטן, אַז עס זענען פאַראַן ספּעציעלע טויטן־לאַגערס — ידיעות, אין וועלכע מען האָט תחילת נישט געגלויבט — זענען אמתע, אַז עס איז

נישטאָ מער וואָס צו פאַרלירן און מען דאַרף זיך אָרגאַניזירן צום קאַמף קעגן די דייטשן.

איך אַליין האָב אויך געהערט צו דער דאָזיקער אָרגאַניזאַציע. איך בין דאָרט אַריינגעצויגן געוואָרן דורך אַ מיידל, אַדאַ איז געווען איר נאָמען (דעם פאַמיליע־נאָמען געדענק איך נישט) מיט וועלכער איך האָב געאַרבעט צוזאַמען און מיט דער צייט זיך באַפריינדעט. אַדאַ האָט געאַרבעט ביי גאָרטן־אַרבעט אין דער פאַבריק. איך האָב געאַרבעט בשכנות פון גאָרטן, אויפן שיס־פעלד, וואו מען האָט אויספּרובירט דאָס געווער. יעדן טאָג, מיטאָג־צייט, פלעגן מיר זיך טרעפן. איינמאָל האָט זי מיר פאַרגעלייגט, אַז איך זאָל, נישט ווייט פון גאָרטן, אויף אַן אָפּגעערדט אָרט, אַפּלייגן יעדן טאָג צו ביסלעך קוילן און זי וועט עס שוין שפּעטער פון דאָרט אַוועקנעמען. ווי זי האָט מיר דערקלערט, ווערן די קוילן אַריינגעפירט טיילווייז אין געטאָ פאַר דער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע און טיילווייז — פאַר דער פוילישער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע אויסערן געטאָ.

דאָס גנבענען קוילן האָט אָנגעהאַלטן אַן ערך דריי חדשים, אַזוי לאַנג ווי איך האָב געאַרבעט אין דער אָפּטיילונג פון אויספּרובירן דאָס געווער. שפּעטער, אַז איך האָב אָנגעהויבן אַרבעטן אין די וואַרשטאַטן גופא, ביים רייניקן דאָס געווער, האָב איך געגנבעט און אַרויסגעפירט טיילן פון געווער: שפּרינגפעדערס און טיילן אין וועלכע עס געפינט זיך דער שטיפט, וואָס שלאָגט אָן אין דער קויל, כדי זי זאָל אויסשיסן. אויך די דאָזיקע טיילן האָב איך באַזאָרגט צו אַדאַן. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז איך בין פאַרשיקט געוואָרן אין לאַגער אַריין.

אין געטאָ האָב איך געהאַט אַ גאַנצע ריי באַקאַנטע יונגעלייט מיט וועלכע איך בין געווען באַפריינדעט. אויך זיי האָבן געהערט צו דער קאַמפס־אָרגאַניזאַציע, נאָר איך האָב וועגן דעם נישט געוואוסט. געוואָר געוואָרן בין איך ערשט דאַן, ווען די גרופּע איז „פאַרשיט" געוואָרן, ווען מען האָט אַלע אַרעסטירט און דערשאָסן. מען האָט וועגן דעם פאַל אַ סך גערעדט אין געטאָ. צווישן דער גרופּע האָט זיך געזאָלט געפינען איינער, וואָס האָט פאַרראַטן. מען האָט אַפילו אָנגערופן זיין נאָמען: מיעטעק. דעם פאַמיליע־נאָמען זיינעם געדענק איך נישט.

אין יאַנואַר 1943 האָט מען אַלע, וואָס האָבן געאַרבעט אין די פֿאַבריקן פֿאַר די דייטשן, פֿאַראָרדנט איבערצוציִען זיך אין די באַראַקן קיין פּלאַשאָוו, אַ פֿאָרשטאָט פֿון קראָקע. דאָרט וווינען און פֿון דאָרט יעדן טאָג גיין צו דער אַרבעט. די באַראַקן האָבן זיך געפֿונען אויפֿן שטח פֿון יידישן בית־עולם אין פּלאַשאָוו. דאָס בית־עולם איז צו דעם צוועק אויסגעגליכן געוואָרן מיט דער ערד אַזוי, אַז עס איז דערנאָך נישט געווען צו דערקענען, אַז דאָ איז אַמאָל געווען אַ בית־עולם.

פּלאַשאָוו איז געווען אַן אַרבעטס־לאַגער. דאָרט האָבן זיך געפֿונען אַן ערך טויזנט מענטשן — מענער און פֿרויען — אַלע פֿון קראָקע. אָנגעפֿירט מיטן דאָזיקן לאַגער האָט די יידישע פּאָליציי. שעף פֿון לאַגער איז געווען דער ס. ס.־מאַן, אַמאָן געט, וועלכן מען האָט נאָך דער מלחמה געכאַפּט און אויפֿגעהאָנגען. אַ טייל פֿון די מענטשן, וואָס האָבן געלעבט אין פּלאַשאָווער לאַגער האָבן געאַרבעט אויפֿן אָרט, ביים בויען באַראַקן און ביי פֿאַרשידענע קאַנאַליזאַציע־אַרבעטן. צווישן די דאָזיקע מענטשן זענען אָפֿט געווען טויט־פֿאַלן. דער שעף פֿון לאַגער, אַמאָן געט, פֿלעגט יעדן טאָג, בעת דער אינספּעקציע, אונטער פֿאַרשידענע פּרעטעקסטן דערשיסן עטלעכע מענטשן.

אין מערץ 1943 האָט מען ליקווידירט די געטאָ אין קראָקע און זייער אַ סך מענטשן פֿון געטאָ זענען געבראַכט געוואָרן קיין פּלאַשאָוו. געווען זענען עס דורכאויס אַרבעטס־מענטשן. אַנדערע האָט מען, ווי איך האָב געהערט, אין געטאָ גופֿא ליקווידירט, אָדער פֿאַרשיקט אין די טויטן־לאַגערס.

אין אַפּריל 1943 האָט מען טיילווייז ליקווידירט די אַרבעט אין די געווער־וואַרשטאַטן, וואו איך האָב געאַרבעט די גאַנצע צייט. אויך איך בין געווען צווישן די, וואָס האָבן פֿאַרלוירן די אַרבעט. איך האָב דעריבער באַשלאָסן צו אַנטלויפֿן פֿון פּלאַשאָוו. דאָס וווערן פֿולשטענדיק איינגעשלאָסן אין לאַגער האָט געווירקט דערויף, אַז איך זאָל זיך דעצידירן צו אַנטלויפֿן, וואָרום אַזוי לאַנג ווי איך האָב געאַרבעט, האָב איך געהאַט אַ קאָנטאַקט מיט דער דרויסנדיקער וועלט, דאָס לעבן איז אַזוי אַרום געווען דערטרעגלעכער און עס האָט זיך נישט געוואָלט ריזיקירן אַזאַ זאַך ווי אַנטלויפֿן, וואָס איז געווען פֿאַרבונדן מיט לעבנס־געפֿאַר.

איצט האָב איך זיך דערויף דעצידירט. געהאַט האָב איך אַ באַקאַנטע קריסטין, ווישניעווסקא, וועלכע האָט געאַרבעט מיט מיר צוזאַמען אין דער פאַבריק. זי האָט מיר איינמאָל געזאָגט, אויב איך וועל וועלן ווען עס איז אַנטלויפן, וועט זי מיר העלפן זיך אויסבאַהאַלטן אויף דער אַרי־שער זייט. דעם זעלבן טאָג, ווען מיר זענען דאָס לעצטע מאָל געגאַנגען צוריק פון פאַבריק קיין פלאַשאָוו, בין איך אַרויס פון מיין גרופּע און זיך באַהאַלטן אין אַ טויער. אָבער דאָס האָט באַמערקט איינער פון דער יידישער פּאָליציי, וועלכער איז צוגעלאָפן צו מיר און מיך אויפגע־פּאָדערט צוריק זיך אַנצושליסן אין דער גרופּע, ווייל ער איז פאַראַנט־וואָרטלעך פאַר יעדן מענטש, וואָס וועט פעלן און ער קען פאַר מיין אַנט־לויפן באַצאָלן מיט זיין קאָפּ. איך האָב נישט געהאַט קיין ברירה און בין צוריק צו דער גרופּע. עס איז פאַר מיר קלאָר געווען, אַז אויב איך וועל עס נישט טאָן מיט גוטן, וועט ער מיך נעמען מיט צוואַנג און אפשר אויך מעלדן דעם דייטשן זעלנער. מען וואָלט מיך דעמאָלט דערשאָסן, אָדער אויפגעהאָנגען.

צומאָרגנס בין איך צוגעטיילט געוואָרן צו דער אַרבעט ביי די באַראַקן, וועגן און קאַנאַליזאַציע. איך האָב געאַרבעט אין אַ גרופּע, וואָס האָט אויסגעפּאַרטיקט עפּעס אַ וועג. דער שעף פון לאַגער, אַמאָן געט, האָט פאַראָרדנט, אַז דער וועג דאַרף זיין פאַרטיק אין משך פון אַ באַשטימטן טערמין. היות דער באַפעל איז נישט אויסגעפירט גע־וואָרן, די אַרבעט איז ביי אַלע אָנשטרענגונגען נישט פאַרטיק געווען צו דער צייט, האָט געט באַשטראָפט אונדזער גרופּע מיט שמיץ. מען האָט אונדז אַלע אויסגעשטעלט אין אַ ריי און געט איז פאַר אונדז פאַרביי־געגאַנגען און אָפּגעקליבן קרבנות צום שמייסן. פאַר אונדז האָט מען אוועקגעשטעלט עטלעכע טישן, אויף וועלכע מען האָט געשמיסן. מע־נער האָבן געדאַרפט אַראָפּלאָזן די הויזן, פרויען — די אונטער־וועש און אויפן גאָלן לייב האָט מען געשמיסן. די שמייסער זענען געווען אוק־ראַאינער און געשמיסן האָט מען מיט רייט־ביימשן. דערביי האָט דער גע־שמיסענער אַליין געדאַרפט ציילן די שמיץ. די מינדסטע צאָל שמיץ איז געווען פופציק. נאָך דער עקזעקוציע האָט מען געמוזט אַליין צוריק־ברענגען אין אָרדנונג די מלבושים און צעבלוטיקטע, מיט צעהאַקטע

ליבער, צוריק זיך אוועקשטעלן אין דער ריי. די פארחלשטע ביים שמייסן פלעגט מען מינטערן מיט קאלטע עמערס וואסער, וואס מען האט געגאסן אויפן צעשמיסענעם לייב.

מיט עטלעכע טעג שפעטער האט מען מיך באשטימט פאר א „קאפא" פון א גרופע פון 28 פרויען. די דאזיקע גרופע האט זיך פארנומען מיט טראגן עמערס וואסער אונטערצוגיסן א מאשין, וואס פרעסט איין שטיינער אויף א געפלאסטערטן וועג. לאנג איז מיר נישט אויסגעקומען צו ארבעטן מיט דער דאזיקער גרופע. מיט א וואך שפעטער בין איך קראנק געווארן, געלעגן אין שפיטאל און דערנאך אפילו באקומען דריי טעג פריי, כדי זיך אפצורוען איידער איך גיי ווידער צו דער ארבעט. אויפן דריטן טאג האט מיך א יידישער פאליציאנט געזען, ווי איך דריי זיך ארום איבערן לאגער און טו גארנישט. ער האט מיך גענומען אין לאקאל פון דער יידישער פאליציי, כדי דארט צוצורוימען. ביים רוימען איז אנגעקומען דער פירער פון דער יידישער פאליציי, ווילהעלם כילאוויטש, א ייד פון קראקע. ער האט געהאט א גרויסע מאכט איבער די מענטשן פון לאגער. ער האט געקענט מענטשן פארשיקן צום טויט, צום פארברענען, אדער אין לאגער גופא צוטיילן צו אזא ארבעט, ביי וועלכער מען האט זיך גיך אויסגעענדיקט.

ווילהעלם כילאוויטש, אדער „ווילעק", ווי מען האט אים גערופן, האט געשטאמט פון דער קראקעווער אונטערוועלט. ער איז געווען א ברוטאלער און ריקזיכטלאזער מענטש. די מענטשן אין לאגער האבן פאר אים מורא געהאט און אים געהאסט. אז מען האט געבראכט מענטשן פון קראקעווער געטא אין לאגער אריין, האט מען זיי קודם־כל בארויבט, צוגענומען אלץ וואס איינער האט געהאט מיט זיך פון חפצים אדער געלט. די דאזיקע רויב־אקציע האט דורכגעפירט די יידישע פאליציי אונטער דער אנפירונג פון כילאוויטשן. ער האט דערביי געמאכט א גרויס פארמעגן, זייער א סך פון רויב צוגענומען פאר זיך. געווען איז ער אין א קאנטאקט מיטן דייטשן שעף, אמאן געט, און בשותפות געמאכט פארשידענע פינצטערע געשעפטן.

כילאוויטש פלעגט ארומגיין איבערן לאגער מיט א רייט־בייטש אין דער האנט און ברוטאל שלאגן יעדן איינעם פאר דער מינדסטער

קליניקייט. אָבער זיין סוף איז אויך געווען א פינצטערער — אַמאָן געט אַליין האָט אים שפּעטער דערשאָסן. כילאָוויטש האָט מיר דער־מאָלט, ביי דער ארבעט אין פּאָליציי־לאָקאַל, געזאָגט, אַז אויב מען וועט צופרידן זיין פון מיין ארבעט, וועל איך קענען דאָ כסדר ארבעטן. פאַר מיר האָט דאָ געאַרבעט אַן אַנדערע, וועלכע איז אָוועקגעשיקט גע־וואָרן אין אַן אַנדערן אַרבעטס־לאַגער אין דער געגנט פון זאַבלאָצשע, נעבן קראָקע.

אין לאָקאַל פון דער יידישער פּאָליציי האָב איך געאַרבעט אַן ערך א האַלב יאָר. געוואוסט האָב איך, אַז כילאָוויטש זוכט אויך גוטע געלעגנ־הייטן צו פאַרקערן מיט פרויען פון לאַגער. אַן אויסוואַל האָט ער געהאַט א געַנוג גרויסן. אויפן באָדן פון זיינע באַציאונגען מיט פרויען האָט ער געהאַט אויסצושטיין כלערליי אייפערזוכטס־סצענעס פון זיין ווייב, מאַרישאַ, וועלכע איז געווען מיט אים צוזאַמען און האָט אויך געדינט אין דער יידישער פּאָליציי. אויך זי איז געווען אין זייער גוטע באַצי־אונגען מיט אַמאָן געטן און האָט געקענט א סך אומגליקן ברענגען אויף מענטשן. געווען טאַקע פאַלן, ווען זי האָט זיך נוקם געווען אַן פרויען, וואָס זענען געווען אין נאָענטע באַציאונגען מיט איר מאַן. זי האָט נישט איינע פון דעם מין פרויען געלאָזט אַוועקשיקן אין די טויטן־לאַגערס. שוין דעריבער אַליין איז געווען א גרויסע געפאַר צו האָבן א וועלכן עס איז קאָנטאַקט מיט כילאָוויטשן.

אַרבעטנדיק אין לאָקאַל פון דער יידישער פּאָליציי, האָב איך זיך באַמיט נישט צו געבן כילאָוויטשן, אָדער זיינע מיטאַרבעטער, קיין גע־לעגנהייט צו מיר זיך צו דערנענטערן. א געוויסע פאַרלייכטערונג פאַר מיר איז אין דער הינזיכט געווען דאָס, וואָס כילאָוויטש און זיין ווייב האָבן מיך געקענט פון די צייטן פון געטאָ אין קראָקע. די כילאָוויטשעס האָבן א געוויסע צייט געוואוינט מיט אונדז אין איין הויז. כילאָוויטש האָט דעריבער מיך א ביסל געשוינט. איך האָב אויך געהאַט א גוט מזל ביי כילאָוויטשעס ווייב, וועלכע האָט מיך באַזונדערס גוט באַהאַנדלט.

וועגן כילאָוויטשן זענען אין לאַגער פאַרפאַסט געוואָרן פאַרשידענע סאַטירישע לידלעך. נישט אַלע און נישט אַלץ געדענק איך. עטלעכע פראַגמענטן זענען פאַרבליבן אין זכרון. די לידלעך האָט פאַרפאַסט א

מיידל, וואָס איר נאָמען געדענק איך שוין נישט. זי איז דערפאַר דורך בילאָוויטשן באַשטראָפט געוואָרן, געקראָגן עטלעכע טעג בונקער (קאַר־צער). די דאָזיקע לידלעך זענען אין לאַגער געווען זייער פּאָפּולער. דער גאַנצער לאַגער האָט זיי געקענט און ביי פאַרשידענע געלעגנהייטן געזונגען. דאָס דאָזיקע מיידל האָט אירע לידלעך געשריבן אין פּויליש. געווען אויך איינער, וואָס האָט געשריבן סאַטירישע לידלעך אויף יידיש. עטלעכע ווערטער פון אַזאַ לידל זענען פאַרבליבן אין זכרון. דאָס לידל איז נוגע דעם יידישן פּאָליציי־אָפיציר אין לאַגער, קערנער:

„מאיר קערנער דער באַנדיט,
ער ווייס נישט וואָס ער טוט.

— — — — — — — — — — — —

מאָרגן וועט ער ליגן אויפן גוטן אָרט".

איבערזעצונג פון די פּוילישע לידלעך:

אויפן באַרג שטייט אַ לאַגער,
פול מיט מענטשן דאָרט,
און מיט דעם לאַגער באַלעבאַטעוועט
הער בילאָוויטש אַליין.

בילאָוויטש, הערישער „ווילעק",
האָט היינט זאָרג אַזוי פיל,
דער לאַגער זאָל אָנגיין מיט אַ סדר
פון סוף ביזן אָנהייב.

אַז זיין פּייגן ווייבל
זאָל אויבעט זיין צופרידן,
אַז אַ וועלכע נישט איז ה...
זאָל זי נישט מאַכן ווייטיק.

און מיט עפּעס אַ געהיימען טריק
נישט שלאָפן מיטן פאַרוואַלטער.

— — — — — — — — — — — —

מארישע די פארוואלטערין,
די היטערין פון צניעות,
ערלעך און צום בעסטן
היט זי אָפּ איר מאַן.

— — — — — — — — — —

פארוואס זעסטו אוים שלעכט?
ווייל דו ט... זיך ארום אין די ווינקעלעך,
און טאָמער פעלט דיר עפּעס
כאפּסטו זיך צו אָט דעם ספּאָרט.

— — — — — — — — — — — —

איינמאָל האָט מען מיך צום „אָ. ד.״ גערופן (אָ. ד. —
אָרדנונגס־דינסט).
און פינפאונצוואנציק אויפן ת... געהייסן געבן,
און היות איך קען אייך גוט,
וועל איך אייך עפּעס דערציילן.

וועגן קובוש דעטעקטיוו
און זיין שיינע נקבה,
וואָרום ער לאָזט אונדז נישט שלאָפן,
רופט אונדז כסדר צו ארבעט.

ער רופט אונדז כסדר צו ארבעט
און פאר יעדער האָט ער א צוזאָג,
איינער קלעפּלט ער אונטער, אן אנדער,
זעצט זיך, בימע, א שאד די רייד.

דעריבער זענען דאָ אלע מיידלעך,
שווארצע, צי בלאָנדע,
אלע מיט אים גוט באקאנט,
ווייל ער לאָזט אונדז נישט שלאָפן.

אין דער יידישער פּאָליציי האָבן זיך געפונען אַ סך ברוטאַלע מענטשן, סאַדיסטן. באַזונדערס האָבן זיך אויסגעטיילט אין דער הינזיכט צוויי אָפיצירן: קערנער און פינקעלשטיין. קערנער האָט ליב געהאַט צו שלאָגן און דאָס — מיט דער רייט־בייטש. דאָס באַליבטסטע אָרט וואו ער פלעגט צילן מיט די קלעפּ זענען געווען די אויגן. איך האָב געזען, ווי מען האָט אין דער פּאָליציי געשמיסן אויפן נאַקעטן לייב צוויי יינגלעך דערפאַר, ווייל זיי האָבן גענבעט עטלעכע קאַרטאָפל. זייערע געשרייען זענען געווען מוראדיקע, וואָס מער זיי האָבן געשריגן — אַלץ העפטיקער האָט מען געשלאָגן.

אַ באַזונדער קאַפּיטל איז דאָס אַלגעמיינע סעקסועלע לעבן אין לאַגער בכלל. אין גרונט גענומען איז דאָס באַגעגענען זיך צווישן מענער און פרויען געווען פאַרבאָטן. מענער מיט פרויען האָבן זיך געקענט באַגעגענען נאָר אונטערן פרייען הימל אין באַשטימטע צייטן פון טאָג. קומען איינער צום אַנדערן אין די באַראַקן אריין האָט מען נישט געטאָרט. אָבער דער אינסטינקט האָט גובר געווען אַלע געפאַרן. מענער זענען געקומען צו פרויען און פרויען זענען געקומען צו מענער. מען פלעגט אפילו גאַנץ אָפט פאַרבלייבן איינערביים אַנדערן איבער נאַכט און אין דער אַנוועזנהייט פון אַנדערע מענטשן — מענער אָדער פרויען — אָן בושה האָבן סעקסועלע באַציאונגען. די אויפזיכט האָט געהאַט די פּאָליציי, אָבער מען האָט מיט איר, אין דער הינזיכט, געקענט דורכקומען. זי האָט אויף די זאַכן געקוקט דורך די פינגער. צו דער דייטשער מאַכט זענען די זאַכן קיינמאָל נישט דערגאַנגען. אין דעם פאַל זענען קיין מוסרים נישט געווען.

אַ סך פרויען האָבן מיט דער יידישער פּאָליציי גופא פרייוויליק געדן אָנגעהאַלטן סעקסועלע באַציאונגען. מען האָט דערפאַר גענאָסן פון פאַרשידענע פריווילעגיעס. אַזאַ פּאָליציאַנט האָט תמיד דער פרוי זיינער עפּעס געגעבן, באַצאָלט מיט שפּייז אָדער אָנטועכץ.

געווען אַ סך פאַלן פון אַבאָרטן אין לאַגער־שפּיטאָל. אַז אַ פרוי איז פאַרגאַנגען אין טראָגן האָט מען איר אין שפּיטאָל אָפּגעטריבן דאָס קינד. דאָס האָט געמוזט געמאַכט ווערן בסוד סודות, וואָרום קיין סעקסועלן פאַרקער האָבן יידן נישט געטאָרט האָבן, אַ יידישע פרוי האָט

נישט געטאָרט פאַרגיין אין טראָגן, דאָס האָט געדראָט מיט טויט. אָבער אין לאַגער־שפּיטאָל איז געווען אַ יידישער דאָקטאָר, וואָס האָט אָנגעפירט מיטן שפּיטאָל. ער האָט אין אַזעלכע פאַלן זייער אַ סך ארויסגעהאָלפן.

נאָך אַן ערך זעקס חדשים אַרבעטן אין דער יידישער פּאָליציי אַלס רוימערקע, האָט מען מיך איבערגעשיקט צו אַן אַנדער אַרבעט. דאָס אַ יזגעוועזן דעמאָלט, ווען מען האָט אַ סך מענטשן פון לאַגער אַרויסגעשיקט אויף אַרבעט קיין סקאַרזשיסקאַ און פּיאָנקי.

אין סקאַרזשיסקאַ איז געווען אַ כעמישע פאַבריק. מענטשן זענען ביי דער אַרבעט גיך אָוועק פון דער וועלט, קראַנק געוואָרן פון די גאַזן און פאַרשידענע כעמיקאַליען ביי וועלכע מען האָט געאַרבעט. מענטשן זענען דאָרט פון דער אַרבעט געל געוואָרן, געקראָגן שווינדזוכט אָדער אַן אַנדער קרענק און געשטאָרבן. אין פּיאָנקי איז געווען אַ פאַבריק פון ספּירט. מיך האָט מען נישט אַוועקגעשיקט, נאָר צוגעטיילט צו דער קיך־דינערשאַפט, צום שיילן קאַרטאָפל. ביי דער אַרבעט בין איך געוועזן ביז אָנהויב יאַנואַר 1944. אַ שווערע אַרבעט געווען. איך האָב געהאַט אַ נאָרמע פון פיר גרויסע עמערס קאַרטאָפל אָפּצושיילן יעדן טאָג און די קאַרטאָפל זענען געווען זייער קליינטשיקע, פאַרפוילטע און פאַרבלאָטיקטע. עס איז אויסגעקומען צו אַרבעטן ביז זייער שפּעט אין דער נאַכט אַריין. דערפאַר האָב איך דאָ געהאַט אַ שאַנס אויך. איך האָב געקענט גנבענען קאַרטאָפל נישט נאָר פאַר מיין אייגן געברויך, נאָר אויך צום פאַרקויפן אַנדערע און אָפּצונעמען דערפאַר געלט אָדער ברויט.

אין יאַנואַר 1944 בין איך צוגעטיילט געוואָרן צו די שניידער־ווארשטאַטן פון לאַגער. מען האָט אויספאַרריכט מיליטערישע מונדירן. דאָ זענען קיין שום שאַנסן פאַר „לינקע" פאַרדינסטלעך נישט געווען. געאַרבעט האָט מען דאָ דעם גאַנצן מעת־לעת אין צוויי שיכטן, צו צוועלף שעה. יעדע שיכט האָט געאַרבעט צוויי וואָכן ביי טאָג און צוויי וואָכן ביי נאַכט. דאָ איז אויך קיין רו־טאָג נישט געווען, מען האָט אויך געאַרבעט זונטאָג. די אַרבעט גופא איז נישט געווען קיין שווערע, שווער זענען געווען די באַדינגונגען. עס האָט פאַרמאַטערט די 12 שעה אַר־

בעט און דאָס פעלן פון אַ רו־טאָג. דערצו איז שוין דעמאָלט אין לאַגער בכלל געווען שווערער. דער לאַגער איז שוין דעמאָלט געווען אינגאַנצן אָפּגעשלאָסן פון דער דרויסנדיקער וועלט און אפילו פאַר געלט און חפצים האָט מען שוין כמעט גאָרנישט געקענט קריגן צו קויפן.

אין אַפּריל 1944 בין איך אַרויסגעשיקט געוואָרן פון לאַגער. מען האָט מיך געבראַכט קיין קראָקע, וואו מען האָט מיך אָפּגעשיקט אַרבעטן אין דער מעטאַל־פאַבריק „דויטשע עמאַיל־ווערקע" אויף זאַבלאָטשע. אין דער פאַבריק האָט מען אויסגעאַרבעט עמאַלירטע טעפּלעך און — צינ־דערס צו גראַנאַטן.

צו פאַרענדיקן מיטן קאַפּיטל פון פּלאַשאָווער לאַגער וויל איך נאָך איבערגעבן עטלעכע פּרטים, וואָס זענען נוגע דעם אַלגעמיינעם מצב אין לאַגער. איך אַליין האָב געהערט צו אַ קליינער גרופּע אויסנאַמען. עס האָט מיר אָפּגעגליקט, למשל, דאָס וואָס איך האָב אַ לענגערע צייט גע־אַרבעט אין לאָקאַל פון דער יידישער פּאָליציי און אַזוי אַרום אויסגע־מיטן פאַרשיידענע געפאַרן אין לאַגער גופא. זייער אַ סך אַנדערע — דער רוב אפשר — האָט אַזוי גליקלעך נישט געשפּילט. פאַלן פון דער־שיסן מענטשן אָן אַ פאַרוואָס זענען אין לאַגער געווען אַ טעגלעכע דער־שיינונג. איינעם האָט מען דערשאָסן דערפאַר, ווייל מען האָט ביי אים געפונען פינף גילדן. אַ יידיש יינגל האָט מען דערשאָסן, ווייל ער האָט געפייפט עפּעס אַ רוסיש לידל. דאָס דאָזיקע יינגל האָט געהייסן טויבענ־שטאָק, דאַכט זיך אַ קראָקעווער. געווען אַן אָפּטיילונג, וואָס האָט אין לאַגער געאַרבעט ביים טראָגן ציגל און ברעטער. ביי דער דאָזיקער אַר־בעט האָבן די ס.ס.־לייט זיך אָפט געשפּילט מיט אונטערשיסן מענטשן ביים טראָגן די ציגל און ברעטער.

אויך אין שניידער־ווארשטאַט, וואו איך האָב געאַרבעט, זענען געווען פאַלן פון דערשיסן מענטשן ביים אַרבעטס־טיש. דאָס פלעגט געשען בעיקר ביינאַכט. דער דייטשישער אויפזעער פלעגט זיך פאַרגנבענען צום פענסטער פון ווארשטאַט כדי צו זען צי מען אַרבעט. עס פלעגט טרעפן, אַז אַן אַרבעטער פלעגט פון מידקייט און דערשעפּטקייט איינ־דרימלען ביי דער אַרבעט. פלעגט מען אַזאַ איינעם כאַפּן דערביי ווי

ער שלאָפט, האָט ער גלייך געקראָגן אַ קויל אין קאָפּ אַריין. די אַרבע־טער פלעגן איינער דעם אַנדערן היטן, אַכטונג געבן מען זאָל נישט איינשלאָפן. עס איז אָבער אוממעגלעך געווען צו דערהיטן. מענטשן האָבן געאַרבעט כמעט ווי אין שלאָף, אַזוי מיד און פאַרמאַטערט איז מען געווען.

אַן אויסערגעוויינלעכע געשיכטע איז אין אונדזער לאַגער געשען מיט אַ יידיש מיידל, וואָס האָט אָנגעהאַלטן אינטימע באַציאונגען מיט איינעם פון די ס.ס.־לייט. דער דאָזיקער ס.ס.־מאַן איז געווען פאַרליבט אין דעם מיידל. אַ לענגערע צייט איז דאָס געווען אַ גרויסער סוד. קיי־נער האָט וועגן דעם נישט געוואוסט. איז אָבער געשען אַן אומגליק מיט דעם מיידל, זי האָט זיך צעבראָכן אַ האַנט. דער ס.ס.־מאַן האָט ביי דעם אומגליקס־פאַל אַרויסגעוויזן צופיל אויפמערקזאַמקייט דעם מיידל. עס איז געוואָרן אויפפאַלנדיק דאָס, וואָס ער אינטערעסירט זיך אַזוי שטאַרק מיט איר גורל. מען האָט נאָכגעפאָרשט דעם ענין און אַנט־דעקט די גאַנצע געשיכטע. לויט אַ פאַראָרדנונג פון דער דייטשער מאַכט האָט דער דאָזיקער ס.ס.־מאַן אַליין דערשאָסן דאָס מיידל צוזאַ־מען מיט איר ברודער, וועלכער איז מיט איר געווען אין לאַגער.

אין דער פאַבריק אויף זאַבלאָטשע האָב איך געאַרבעט ביז סוף אויגוסט 1944. עס האָבן דאָ געאַרבעט אַן ערך טויזנט יידן. די אַרבעט איז געווען אַ שווערע, אָבער די לעבנס־באַדינגונגען זענען גראָד נישט געווען קיין שלעכטע, די באַהאַנדלונג איז געווען אַ דערטרעגלעכע. בראש פון דעם אַרבעטס־לאַגער איז געשטאַנען אַ ס.ס.־מאַן. זיינע גע־הילפן זענען געווען ציווילע דייטשן און יידישע פּאָליציי. די פינף חדשים, וואָס איך האָב דאָרט פאַרבראַכט, זענען יעדנפאַלס אַדורך פאַר־העלטנישמעסיק רואיק. אַרום אויגוסט 1944 איז געקומען אַ באַפעל צו ליקווידירן דעם אַרבעטס־לאַגער. מען האָט אים עוואַקואירט ווייטער אויף מערב. אונדז אַלע האָט מען צוריקגעשיקט קיין פּלאַשאָוו. אָנגע־קומען זענען מיר גראָד בעת אַן אויסזידלונג. מען האָט אויך פּלאַשאָוו עוואַקואירט און פאַרשיקט די מענטשן אין פאַרשידענע אַנדערע לאַ־גערן אין דייטשלאַנד — בוכענוואַלד און אַנדערע. אין משך פון עטלעכע

טעג זענען כמעט אַלע פון לאַגער אַרויסגעשיקט געוואָרן. עס איז פאַר־בליבן אַ קליינע גרופע מענטשן, דאָס רוב פרויען. אויך איך בין דער־ווייל דאָ פאַרבליבן. פון צוואַנציק טויזנט מענטשן, וואָס האָבן זיך גע־פונען אין דעם לאַגער, זענען פאַרבליבן בלויז עטלעכע הונדערט. אונ־דזער גרופע איז דאָ פאַרבליבן ביז אָקטאָבער 1944.

אונטער דער צייט האָט זיך אין פּלאַשאָוו זייער אַ סך געענדערט. קיין יידישע פּאָליציי איז שוין נישט געווען. אויך די יידישע פּאָלי־ציאַנטן זענען כמעט אַלע אַוועקגעשיקט געוואָרן און די וואָס זענען פאַר־בליבן האָבן שוין קיין שום ראָלע נישט געשפּילט אין לאַגער. זייער אָרט האָבן פאַרנומען ניי־געקומענע דייטשע קאַפּאָ־מענער — ציווילע דייטשן. אפילו כילאָוויטש, דער געוועזענער פירער פון דער יידישער פּאָליציי און אַמאָן גענטס ערשטער משרת, האָט שוין קיין שום ראָלע נישט גע־שפּילט מער. און שפּעטער מיט עטלעכע וואָכן האָט מען אינגאַנצן גע־מאַכט אַ סוף צו זיין לעבן — אַמאָן געט האָט אים אַליין דערשאָסן. זעקס מענטשן פון כילאָוויטשעס נאָענטסטע האָט ער דעמאָלט דער־שאָסן: כילאָוויטשן, זיין ווייב מאַרישע, כילאָוויטשעס געהילף — דעם פּאָליציי־אָפיציר פינקעלשטיין און נאָך דריי פון כילאָווימשעס קרובים, וואָס זענען געווען אין לאַגער—די משפחה פערבער פון קראָקע. געהייסן האָט עס, אַז זיי זענען דערשאָסן געוואָרן פאַר פאַרשידענע פאַרברעכנס. אַלע 6 דערשאָסענע האָט מען אויסגעלייגט אין מיטן וועג פון לאַגער, נעבן די דערשאָסענע האָט מען אַוועקגעלייגט אַ גרויסע אויפשריפט אין דייטש און אין פּויליש: „דערשאָסן פאַר וועלן אַנטלויפן, פאַר באַזיצן געווער, געלט און חפצים” און נאָכן אַפּעל האָט מען אונדז אַלעמען, אין געשלאָסענע רייען, פאַרבייגעפירט דעם אָרט, וואו די דערשאָסענע זע־נען געלעגן, כדי אונדז צו ווייזן וואָס מיט זיי איז געשען. אין לאַגער האָט מען גערעדט וועגן דעם, אַז אַמאָן געט האָט כילאָוויטשן מיט זיין משפחה דערשאָסן דערפאַר, ווייל זיי זענען אים שוין נישט געווען נויטיק און געוואָלט פון זיי פּטור ווערן צוליב דעם, ווייל זיי האָבן צופיל סודות געוואוסט וועגן אַמאָן געטס פינסטערע געשעפטן אין לאַגער.

ביי דער זעלבער צייט האט מען אין לאגער אויפגעהאנגען פינף יידישע יונגעלייט, וועלכע מען האט געבראכט פון וויעליטשקע. זיי האבן געארבעט אין די וויעליטשקער זאלץ־גרובן. בעת מען האט דעם לאגער דארט ליקווידירט, האבן זיך די יונגעלייט געפרואווט אויסבאהאלטן. מען האט זיי געכאפט, געבראכט קיין פלאשאוו און אויפגעהאנגען. אין דער פרי האבן מיר געזען, ווי מען שטעלט אויף א תליה אויפן פלאץ. מען ווייסט, וועט, הייסט עס, הייבט העמען. ווען ווע־מען הענגען, וויפיל — דאס האט קיינער נישט געקענט וויסן. נאך דער עקזעקוציע, ביינאכט נאכן אפעל, פארן שלאפן גיין, האט מען אונדז אלעמען, אין געשלאסענע רייען, פארביינעפירט די תליה און מען האט אונדז געוויזן די פינף הענגענדיקע יונגעלייט.

איך בין געווען צוגעטיילט צו אן ארבעט אין דער דעזינפעקציע־אפטיילונג פון לאגער. איך האב אנטוואנצט באראקן, דעזינפ'צירט מלבושים, וועש און קאלדרעס. איך האב געהאט נאך א מלאכה: אין א גלעזערנער כלי אויפצוקלייבן פעטע לעבעדיקע וואנצן, וואס מען האט געזאמלט, כדי דורכצופירן איבער זיי פארשידענע עקספערימענטן וועגן דער ווידערשטאנדס־קראפט פון וואנצן קעגן פארשידענע מינים גאז. ביי דער דאזיקער ארבעט אין דער דעזינפעקציע־אפטיילונג האב איך געהאט די געלעגנהייט צו פארדינען אביסל געלט. איך האב געהאט א צוטריט צו פארשידענע זאכן, מלבושים, וועש און בעטציי, איך האב געקענט גנבענען. איך האב נאר געדארפט האבן עמיצן די זאכן אפצושטעקן, כדי ארויסצופירן פון לאגער צום פארקויפן. דערין האט מי־ טאקע געהאלפן א קראקעווער מיידל, רוטקע פילער, מיט וועלכער איך האב זיך באקענט אין לאגער און זיך מיט איר באפריינדעט. רוטקע פילער האט געארבעט מיט א גרופע, וועלכע פלעגט יעדן טאג טאקע ארויסגיין פון לאגער ארבעטן ערגעץ הינטער דער שטאט און יעדעס מאל האט זי מיט זיך מיטגענומען אביסל זאכן צום פארקויפן. מיטן פארדינסט האבן מיר זיך ביידע געטיילט. פאר די פארקויפטע זאכן האבן מיר קיין געלט נישט גענומען, נאר שפייז: ברויט, פוטער, ציגארעטן און

אַנדערע זאַכן. עס האָט זיך מיר אין דער צייט גאָר נישט געגלייבט, געהאַט וואָס צו עסן.

אין אָקטאָבער האָט מען אַ באַדייטנדיקן טייל פון די עטלעכע הונ־דערט מענטשן אין פּלאַשאָוו אַרויסגעשיקט. פּלוצלונג, אין מיטן נאַכט, האָט מען דורכגעפירט אַן אַפּעל, בעת וועלכן מען האָט פון אַ ליסטע אַרויסגערופן אַ גאַנצע רייע נעמען, צווישן וועלכע עס האָט זיך אויך געפונען מיין נאָמען. באַלד נאָכן אַפּעל האָט מען אונדז אַפּגעשיקט צו דער באַן, פאַרלאָדן אין וואַגאָנעס און אָפּגעפאָרן. געפאָרן אַ טאָג מיט אַ נאַכט, האָט זיך די באַן אָפּגעשטעלט. מיט אַ ליאַרעם און גע־פּילדער, ביי אַ ווילד געשריי פון ס.ס.־מענער האָט מען אונדז אַרויס־געטריבן פון די וואַגאָנעס. וואוהין מיר פאָרן דאָס האָט קיינער נישט געוואוסט די גאַנצע צייט. ערשט ביים אויסשטייגן האָבן מיר דערזען פאַר זיך אַ שילדל מיט דער אויפשריפט: אוישוויץ. וואָס אוישוויץ באַ־דייט — דאָס האָבן מיר שוין פון פריער נאָך געוואוסט, געהערט וועגן דעם אין די פריערדיקע לאַגערן.

אויסגעשטיגן זענען מיר נישט אויף דער אמתער באַן־סטאַציע, נאָר אין לאַגער גופא, צו וועלכן עס איז געווען צוגעפירט אַ באַן־ליניע. דאָס ערשטע, וואָס מען האָט מיט אונדז געטאָן איז געווען — פירן אין באָד אַריין. געווען איז דאָס ביינאַכט, פינסטער, מען האָט בלויז געזען די דראָט־פאַרצוימונגען אַרום און די פאַרפינסטערטע געביידעס. אָבער מיר האָבן דערפילט אַ משונהדיקן ריח, זייער נישט קיין אָנגענעמען ריח, אַ ריח פון אָנגעברענטס. די לופט אַרום איז געווען דורכגעזאַפּט מיט דעם עסנדיקן רויך און ריח פון אָנגעברענטס. אַריינגעפירט האָט מען אונדז אין אַ גרויסער האַלע פון אַ געמויערטער געביידע. דער זאַל איז אָנגעפּאַקט געוואָרן מיט פרויען. געווען ענג, הייס און שטיקנדיק. דאָ זענען מיר געווען די גאַנצע נאַכט. קיינער איז צו אונדז נישט געקומען, און קיינער פון אונדז האָט נישט געוואוסט וואָס מען וועט מיט אונדז ווייטער טאָן. אין ביטערניש האָבן זיך מענטשן געווייצלט: מען וועט אונדז אויסבאָדן, אויף דערנאָך ריינע אָפּשיקן אין די גאַז־קאַמערן. זיי

איז אַריבער די נאַכט. מיר זענען דאָ אַזוי געזעסן דעם גאַנצן טאָג און נאָך אַ נאַכט.

פאַרטאָג האָט זיך געעפנט די טיר און עס זענען צו אונדז אַריינגעקומען עטלעכע ס.ס.־מענער. געהייסן מיר זאָלן זיך אויסטאָן נאַקעט און איינשטעלן זיך אין אַ ריי. אַז מיר זענען שוין געשטאַנען נאַקעטע אין דער ריי, איז אַריינגעקומען דער דאָקטאָר מיט עטלעכע ס.ס.־מענער. יעדע פרוי האָט געמוזט פאַר זיי פאַרבייגיין און יעדע פון אונדז איז באַטראַכט געוואָרן פון קאָפּ ביז די פיס. אַלטע, שלעכט געבויטע פרויען, פעלערהאַפטע אָדער מיט דער מינדסטער אומציכטיקייט אויפן לייב זענען פאַרהאַלטן געוואָרן, פאַרבליבן אין זאַל. אַלע אַנדערע האָט מען דורכגעלאָזט. אויך איך בין געווען צווישן די, וואָס דער דאָקטאָר האָט דורכגעלאָזט אין אַנדערן צימער. דאָרט ווידער האָט מען אונדז געשוירן די האָר, אָפּגעשוירן ביז די וואָרצלען, און זייער גרינטלעך באַזייטיקט די האָר פון אַלע אַנדערע טיילן קערפּער אַ חוץ דעם קאָפּ. די דאָזיקע אַרבעט האָבן אויסגעפירט אונגאַרישע און טשעכישע ייִדישע פרויען. די דאָזיקע פרויען האָבן זיך ביי דער אַרבעט אויסגעפירט זייער ברוטאַל, געשלאָגן און געשטויסן ביי דער מינדעסטער באַוועגונג. זיי האָבן אויך נישט צו פאָרזיכטיק געאַרבעט מיט די גאָל־מאַשינקעס ביים באַזייטיקן די האָר פון די דיסקרעטע קערפּער־טיילן. אַ סך פרויען זענען פון דעם „פריזיר־אַנשטאַלט" אַרויס צעבלוטיקטע. דאַן האָט מען אונדז אַריינגעפירט אין באָד אַריין. מען האָט אויף אונדז אַראָפּגעלאָזט אַ שטראָם קאַלטע וואַסער און נאָך עטלעכע מינוט האָט מען אונדז נאַסע, אויסגעווייקטע, צעפּיבערטע פון נעץ און קעלט אַריינגעפירט אין אַן אַנדער צימער, וואו מען האָט אונדז געגעבן אָנטועכץ. דאָס איז געווען אָנטועכץ ווי אויף אַ מאַסקן־באַל: הויכע פרויען האָבן באַקומען קורצע קליידער, קליינוויקסיקע האָט מען געגעבן זייער לאַנגע קליידער. די קליידער זענען געווען פון זייד, זייער דינע קליידלעך. קיין וועש האָט מען אונדז אינגאַנצן נישט געגעבן און אויף די פיס האָט מען אונדז געגעבן אָנצוטאָן האָלץ־טרעפּעס און אַזוי, נישט אָפּגעווישט, מיט די נאַסע קעפּ, דורכגענעצטע קליידער האָט מען אונדז באַלד דערנאָך אַרויסגעפירט אויפן אָפענעם פעלד. געווען איז דאָס אין מיטן אָקטאָ־

בער און עס איז שוין געווען זייער קאַלט. די נאַכט איז שוין צוגעפאַלן און מיר זענען אַזוי געשטאַנען אויפן פעלד עטלעכע שעה. דערנאָך איז אָנגעקומען אַן ס.ס.־מאַן, וועלכער האָט אונדז צופוס אַוועקגעפירט אין לאַגער בירקענוי (אוישוויץ האָט מיט זיך פאָרגעשטעלט אַ גאַנצן קאָמ־פּלעקס לאַגערן אויף קילאָמעטערס אין דער לענג און ברייט און ביר־קענוי האָט געהערט צום אוישוויצער לאַגער־קאָמפּלעקס).

פאַרן לאַגער אין בירקענוי האָט אונדז שוין אָפּגעוואַרט די פירערין פון אַ בלאָק, וואָס איז געווען באַשטימט פאַר אונדז. די בלאָק־פירערין, אָדער בלאָק־עלטסטע, איז געווען אַן אונגאַרישע יידישע פרוי. זי האָט אונדז איבערגענומען פון ס.ס.־מאַן, אַריינגעפירט אין בלאָק וואָס האָט אויסגעזען ווי אַ שטאַל: פון ביידע זייטן ווענט זענען געשטאַנען דריי־גאָרנדיקע נאַרעס און אין דער מיט — דער דורכגאַנג.

פאַרטאָג, זייגער פיר, האָט אונדז אויפגעוועקט אַ מוראדיק געשריי: „קאַפּע האָלען". מיר האָבן זיך אויפגעריסן פון די געלעגערס, אַראָפּ אויף דער ערד און געגאַנגען נאָך די קאַווע. יעדע פון אונדז האָט געקראָגן אַ טעפּעלע שוואַרצע און ביטערע קאַווע. מיט צוויי שעה שפּע־טער האָט מען אונדז אַרויסגעפירט צום אַפּעל. אונטערגעטריבן האָבן אונדז די געהילפן פון דער בלאָק־עלטסטער — אַלץ אונגאַרישע יידישע פרויען. זיי האָבן נישט בלויז געשריגן, נאָר אויך געשלאָגן מיט שטעקנס. דער אַפּעל האָט געדויערט עטלעכע שעה און דערנאָך האָט מען אונדז צוריק אָפּגעשיקט אין די באַראַקן. אַ וואָך צייט זענען מיר אָפּגעקומען מיט בלויזע אַפּעלן צוויי מאָל אין טאָג צו עטלעכע שעה. נאָך אַ וואָך איז אין אונדזער בלאָק געקומען אַן ס.ס.־מאַן און דורכגעפירט אַן אָפּ־קלויב פון אַ גרופּע פרויען. די וואָס האָבן געהאַט אַ גוטן אויסזען האָט ער אויסגעקליבן, אַנדערע האָט ער פאַרבראַקירט. איך מיט רוטקע פּי־לער האָבן זיך געפונען צווישן די, וואָס דער דייטש האָט אויסגעקליבן און מיר זענען אַוועקגעפירט געוואָרן אין אַן אַנדער בלאָק. ביינאַכט האָט מען אונדז געפירט צום טאַטואירן. די דאָזיקע אַרבעט האָבן אויס־געפירט פרויען. אויף דעם הינטערשטן טייל פון דער ערשטער העלפט לינקער האַנט, נאָענט צום געלענק, האָט מען אויסטאַטואירט אַ נומער, מיט אַן אַלפאַבעטישן צייכן. מיין נומער איז — „אַ 26345". די פריי־

ערדיקע טאַטואירונגען זענען געווען אַן שום אַלפאַבעטישן צייכן, בלויז אַ נומער. די וואָס מען האָט געבראַכט קיין אוישוויץ אין 1944 האָבן שוין באַקומען צום נומער אויך אַ צייכן „א". שפּעטער האָט מען שוין צום לויף־נומער צוגעגעבן דעם צייכן „ב". מען האָט געזאָגט, אַז יעדע הונדערט טויזנט פון געגעבענעם יאָר (1944) האָט געהאַט אַן אַנדער אַלפאַבעטישן צייכן. אויך די ציפערן האָבן זייער באַזונדערע באַדייטונג. די ערשטע צוויי ציפערן באַדייטן — דער לויף־נומער פון טראַנספּאָרט, די אַנדערע ציפערן באַדייטן די לויפיקע צאָל פון טראַנספּאָרט גופא. אַזוי אַרום באַדייט מיין ציפער: סעריע „אַ", 26־טער טראַנספּאָרט, 345־טע לויט דער ריי פון געגעבענעם טראַנספּאָרט.

דאָס טאַטואירן איז צוגעגאַנגען זייער גיך. דאָס איז געמאַכט געוואָרן מיט אַ סך רוטין און געשיקטקייט. אין משך פון דער נאַכט האָט מען דערליידיקט אונדזער גאַנצע גרופּע, וועלכע האָט געציילט 500 פרויען.

צומאָרגנס האָט מען אונדז אַוועקגעפירט אין „פ.ק.ל." (פראַוען קאָנצענטראַציאָנס לאַגער"). דאָ זענען מיר ווידעראַמאָל דורכגעגאַנגען אַ באָד און אַ מעדיצינישע אונטערזוכונג. ביי דער אונטערזוכונג זענען זייער אַ סך פרויען פון אונדזער גרופּע פאַרבראַקירט געוואָרן. איך און רוטקע פילער זענען ווידער גליקלעך אַדורך. דאָס מאָל האָט מען אונדז שוין געגעבן לייטישערע קליידער, וואָל־קליידער, סוועטערס און מאַנטלען. אַוועקגעפירט האָט מען אונדז אין אַ לאַגער עטלעכע קילאָמעטער ווייטער און וואָס האָט געטראָגן דעם נאָמען: „אוישוויץ־מינער־לאַגער". צוויי בלאָקן זענען דאָרט באַשטימט געוואָרן פאַר פרויען. דאָרט האָט מען אונדז איינקוואַרטירט און אויפן אַנדערן טאָג האָט מען אונדז צוגעטיילט צו אַן אַרבעט. איך האָב געהערט צו דער גרופּע „שטראַסען־באַו". עס איז אויסגעקומען צו טראָגן שטיינער, פירן איינראָדיקע וועגעלעך מיט זאַמד און ענלעכע אַרבעטן. דאָ האָב איך געאַרבעט ביז יאַנואַר 1945. אונטער דער צייט איז דאָ כסדר פאָרגעקומען אַ סיסטעמאַטישע ליקווידאַציע פון די אוישוויצער לאַגערן. קיין נייע מענטשן האָט מען שוין אַהער נישט געבראַכט, דאַקעגן זענען יעדן טאָג אַוועקגעגאַנגען טראַנספּאָרטן מיט מענטשן און די צאָל

מענטשן האָט זיך וואָס ווייטער אַלץ פאַרקלענערט. דעם 18־טן יאַנואַר 1945 איז אונדזער לאַגער ליקווידירט געוואָרן. מיטן אויסנאַם פון קראַנקע און מאַנכע געזונטע מענטשן זענען אַלע אַרויסגעשיקט גע־וואָרן. געפירט האָט מען אונדז אין דער ריכטונג צו מערב, צו שלעזיע. אויפן וועג האָבן מיר אָנגעטראָפן ריזיקע מיליטערישע טאַבאָרן, מילי־טער און אַמוניציע. עס איז געווען קענטיק דער ריקצוג פון דער דייטשער אַרמיי, כאָטש דער אויסזען פון מיליטער איז געווען אַ גוטער, אַ דיס־ציפּלינירטער.

דריי טעג און דריי נעכט זענען מיר געווען אין וועג. עס זענען געגאַנגען טויזנטער און טויזנטער מענטשן אונטער אַ וואַך פון ס.ס. זייער פיל מענטשן זענען אין וועג דערשאָסן געוואָרן. מען האָט דער־שאָסן יעדן איינעם, וואָס איז געבליבן הינטערשטעליק, יעדן וואָס האָט נישט געקאָנט גיין ווייטער, אָדער האָט נישט געקאָנט מיטהאַלטן דעם טריט. דער וועג איז געווען באַלייגט מיט טויטע דערשאָסענע, פון ביידע זייטן שאָסיי.

אויפן דריטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען אין שלעזישן שטעטל לאַסלאַו. דאָרט האָט מען אונדז פאַרלאָדעוועט אין קויל־וואַגאָנעס און מיר זענען אָפּגעפאָרן מיט דער באַן. געפאָרן זענען מיר אויך דריי מעת־לעת. די פרעסט זענען געווען מוראדיקע און זייער פיל מענטשן זענען אין וועג געפרוירן געוואָרן, געשטאָרבן פון קעלט. אויפן דריטן טאָג זענען מיר אָנגעקומען קיין ראַווענסבריק. איינלאָקירט האָט מען אונדז אין אַ געצעלט אויפן אָפענעם פעלד און געשלאָפן זענען מיר אויף דער גאָלער געפרוירענער ערד. דאָס איז געווען אַ באָדן אויס־ברוקירט מיט שטיינער, מיט צוגעפרוירענעם שמוץ, וואָס האָט זיך צעגאָסן אונטער דער וואַרעמקייט פון אונדזערע לייבער. אין דעם לאַגער איז געווען אַ קאָמפּלעטער הונגער. מיר האָבן גאָרנישט גע־קראָגן צו עסן. געווען אַ מוראדיקע אומאָרדנונג, אַ כאַאָס. דאָ האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ סך פרויען, וואָס זענען דאָ געווען שוין פון לאַנג. דאָס זענען שוין נישט געווען קיין מענטשן, נאָר שאָטנס פון מענטשן. אויסגעמאָגערטע, הויט און ביינער, פאַרחושכטע, האָבן די דאָזיקע מענטשן אויסגעזען ווי גייענדיקע סקעלעטן.

אין ראַווענסבריק בין איך געווען דריי וואָכן און, אויך פון דאַנעט האָט מען כסדר אַוועקגעשיקט טראַנספּאָרטן. אין דער דאָזיקער צייט האָבן שוין די דייטשן נישט געדאַרפט קיינעם נעמען צום אַוועקשיקן, מען איז אַליין פרייוויליק געגאַנגען. צו יעדן טראַנספּאָרט האָבן זיך געמאָלדן מאַסן פרייוויליקע, וואָס האָבן זיך אַליין אָנגעבאָטן אַוועקצופאָרן, אַזוי ביטער איז דאָ געווען דאָס לעבן. וואוהין מען שיקט, וואָס עס וועט זיין ווייטער — דאָס האָט קיינעם שוין נישט אינטערעסירט. מענטשן זענען שוין געווען רעזיגנירט, מיד, דערשעפּט אַזוי, אַז יעדן איינעם איז שוין געווען אַלץ איינס, וואָס עס וועט מיט אים געשען שפּעטער, ווייטער, ערגעץ אַנדערש. אַבי אַרויס פון אָט דעם גיהנום־צושטאַנד אין ראַווענסבריק.

מיט איינעם אַזאַ טראַנספּאָרט בין איך אויך אַוועקגעפאָרן. אָפּגעשיקט האָט מען אונדז קיין נייַשטאַט־גלעיווע. דאָרט איז געווען אַ קליינער לאַגער. עס האָבן זיך דאָרט געפונען אַ סך פרויען געבראַכטע נאָכן וואַרשעווער אויפשטאַנד.

די באַדינגונגען אין דעם לאַגער זענען נישט געווען בעסער ווי אין ראַווענסבריק. געשלאָפן אויף דער ערד, עסן — איין קילאָגראַם ברויט פאַר צען מענטשן. געאַרבעט האָבן מיר ביים גראָבן שוץ־גריבער קעגן לופט־אָנגריפן. אונדזער לאַגער האָט זיך געפונען אויפן סאַמע פלי־פעלד. טעגלעך פלעגן דאָ פּאָרקומען לופט־אָנגריפן און קאַמפן אין דער לופט. דאָ האָבן מיר שוין בולט געזען, וואָס עס טוט זיך אויף די פראָנטן, אַז די לאַגע פון די דייטשן איז אַ שלעכטע, אַז עס דערנענטערט זיך דער סוף. געווען בלויז איצט איין באַגער ביי אַלעמען: איבערהאַלטן נאָך אַביסל צייט און מיר וועלן אויסגעלייזט ווערן. מיט יעדן טאָג איז דער ווילן צו לעבן, אויסצוהאַלטן, איבערצולעבן און דערלעבן שטאַרקער געוואָרן, דער מוט האָט זיך געהויבן און עס איז לייכטער געוואָרן איבערצוטראָגן דאָס שווערע, דאָס ביטערע לעבן אין דעם לאַגער. דאָ טאַקע, אין נייַשטאָט־גלעיווע, האָב איך דערלעבט די שעה פון באַפרייאונג. איך בין דאָ געווען ביזן סוף פון דער מלחמה, ביזן 2־טן מאַי 1945, ווען די דייטשן זענען אַוועק און עס האָבן זיך באַוויזן די ערשטע אָפּטיילונגען פון אַמעריקאַנישן מיליטער.

דעם 2־טן מאַי אין דער פֿרי איז נאָך פֿאָרגעקומען דער נאָרמאַלער אַפּעל. אָבער באַלד דערנאָך האָבן מיר באַמערקט אַן ענדערונג אין לאַגער, אַז עפּעס אויסערגעוויינלעכס קומט פֿאָר: פֿאַר די מאַגאַזינען זענען צוגעפֿאָרן לאַסט־אויטאָס און מען האָט אין איילעניש גענומען אַרויסטראָגן און פֿאַרלאַדעוועט אויף די אויטאָס אַלץ, וואָס מען האָט נאָר געקענט. באַלד זענען מיר אויך געוואָר געוואָרן וועגן אַ באַפֿעל, וואָס איז אַרויס צו די דייטשע אַרעסטירטע, קרימינעלע פֿאַרברעכער און פּראָסטיטוטקעס, וואָס האָבן זיך אויך דאָ געפֿונען, אַז זיי זאָלן זיך צוגרייטן צום אָפּפֿאָר.

די געשעענישן לויפֿן בליץ־שנעל. אַ פּרוי, וואָס האָט געאַרבעט אין ביוראָ פֿון לאַגער האָט אונדז צוווּיסן געטאָן, אַז גאָר גיך וועלן מיר זיין פֿריי. זי האָט וועגן דעם געהערט רעדן צווישן די דייטשן און זי האָט דערפֿון קיין שום סוד נישט געמאַכט. אַלץ איז אַ פֿראַגע פֿון שעהן, אפשר גאָר פֿון מינוטן.

פּלוצלונג האָבן די דייטשן באַפֿוילן אַלע לאַגער־מענטשן צו גיין אין די באַראַקן און דאָרט פֿאַרבלייבן. קיינער טאָר זיך נישט ווייזן אין דרויסן. די לעצטע מינוטן, קריטישע מינוטן. ווער ווייסט וואָס די דייטשן קענען נאָך אָפּטאָן מיטן לאַגער אין דער לעצטער מינוט. אַ סך פֿון די לאַגער־מענטשן האָבן נישט געפֿאָלגט דעם באַפֿעל. נאָך מער: אַ גרופּע פֿרויען איז באַפֿאַלן דעם שפּייז־מאַגאַזין, כּדי פֿון דאָרט צו נעמען שפּייז. די דייטשן האָבן געעפֿנט אַ שיסעריי אויף די פֿרויען און עטלעכע פֿרויען זענען דערהרגעט געוואָרן. נאָך דעם געשעעניש זענען אַלע אַוועק אין די באַראַקן. געזעסן און געוואַרט. וואָס אין דרויסן קומט פֿאָר ווייסט קיינער נישט.

תּחילת איז פֿון דרויסן געקומען אַ רעש, אַ געפּילדער און מיט אַמאָל איז שטיל געוואָרן, טויט שטיל. די דאָזיקע מאָדנע שטילקייט איז געוואָרן אויפֿפֿאַלנדיק. עמיץ האָט געוואַגט און איז אַרויס פֿון באַראַק אַ קוק טאָן וואָס עס טוט זיך אין דרויסן. קיינער פֿון די דייטשן איז שוין אין לאַגער נישט געווען. דער לאַגער־פּלאַץ איז געווען ווי אויסגעשטאָרבן. די וואַך־טורעמס זענען געשטאַנען ליידיק, דאָס טויער

פון לאַגער — אויפגעפּראַלט. עס האָט זיך דערהערט אַ געשריי: מיר זענען פריי! אַלע זענען אַרויס פון די באַראַקן.

דאָס ערשטע האָבן זיך מענטשן געוואָרפן אויף די שפּייז־מאַגאַזינען. ווי אויסגעהונגערטע וועלף האָט מען געכאַפּט וואָס נאָר עס איז געקומען אונטער דער האַנט צום עסן. אַן אומבאַשרייבלעכע פרייד האָט אַלעמען אַרומגענומען. זאָגן אַז מענטשן האָבן געוויינט פון פרייד — אוודאי האָט מען געוויינט פון פרייד, וואָס מען האָט ענדלעך דערלעבט די שעה פון דער באַפרייאונג. אָבער וואו נעמט מען ווערטער צו באַצייכענען, צו שילדערן די פרייד, וואָס האָט אַלעמען אין לאַגער באַהערשט אין דער דאָזיקער שעה?

אויפן לאַגער־פּלאַץ איז געווען אַ געלויף פון מענטשן, יעדער פּאַר זיך האָט זיך גענומען גרייטן עפּעס עסן, אַ געקעכטס. מען האָט אונטערגעלייגט פייערן ווי די ציגיינער אין פעלד, אויף די פייערן אַוועקגעשטעלט כלים, אין וועלכע מען האָט געקאָכט עסן. געווען שוין אָוונט. שטיל איז געווען אַרום אונדז. אָפּגעגעסן, זענען מיר מידע, אויסגעמאַטערטע אַוועק צוריק אין די באַראַקן, געלייגט זיך שלאָפן. פאַרטאָג האָבן מיר זיך אַרויסגעצויגן פון די באַראַקן און איבערגעטראָגן זיך אין די געביידעס פון די ס.ס. די דאָזיקע געביידעס זענען געווען ריין און באַקוועם. דאָרט האָבן מיר זיך גרופּעסווייז איינגעאָרדנט און דערנאָך אין גרופּעס אַרויס אין שטעטל אַריין. קיין שום נייע מאַכט האָבן מיר נאָך נישט געזען, עס איז נאָך קיינער פון די אַליאירטע אַרמייען צו אונדז נישט געקומען. מיר זענען בלויז פּטור געוואָרן פון די דייטשן. קיינער האָט נישט געוואוסט ווער אין שטעטל איז דאָ, וואָס דאָרט וועט געשען, אָבער מען איז געגאַנגען אויף הפקר, זיך נישט געקענט איינהאַלטן. עס האָט געטריבן אַן אימפּעט: אַרויס פון לאַגער, אַרויס צו דער דרויסנדיקער, פרייער וועלט.

ערשט אין שטעטל האָבן מיר געזען די ערשטע גרופּעס אַמעריקאַניש מיליטער. זיי זענען אָבער פאַרבייגעפאָרן דאָס שטעטל און זיך נישט אָפּגעשטעלט. דאָס שטעטל אַליין איז געווען ווי אויסגעשטאָרבן. זייער אַ סך דייטשע פאַמיליעס זענען אַוועק מיט דער אַרמיי טיפער אין לאַנד אַריין און איבערגעלאָזט די הייזער און וואוינונגען. פון די

וואָס זענען געבליבן, זענען געווע בלויז אַלטע מענער, פרויען און קינ־דער. די גאַסן זענען געווען אָפּגערוימט, קיין דייטשן האָט מען אין גאַס נישט געזען, זיי זענען געווען פארשטעקט אין זייערע היימען.

אין גרופּעס האָבן זיך די לאַגער־מענטשן — מענער ווי פרויען — אוועקגעלאָזט מיט אַ רעש איבערן שטעטל. אַ ווילד געפיל פון האַס, נקמה, אַ ווילן צו פאַרניכטן און רויבן האָט אַלעמען באַהערשט. יעדער פון אונדז איז געווען באַוואָפנט מיט העק, האַמערס און באַגנעטן, וואָס מען האָט געפונען אין לאַגער און נאָך מער צעוואָרפן איבערן שטעטל אויף אַלע גאַסן. אין הייזער, וואו קיין מענטשן זענען נישט געווען, האָט מען אויסגעהאַקט די שויבן אין די פענסטער, געבראָכן טירן און אריין — דורכגענישטערט יעדעס ווינקעלע, צעהאַקט, צעבראָכן מעבל, גלאָזוואַרג, שפּייז און זאַכן פון אַ וועלכן עס איז נוצן, אָדער ווערט, האָט מען צוגענומען. אַזוי האָט מען אויך געטאָן, ווען מען איז געקומען אין אַ דירה, וואו עס זענען געווען מענטשן. קיין שום געפיל פון מיט־לייד, קיין שום איינזען האָבן מיר נישט געהאַט פאַר געבעט און גע־וויין, פאַר פאַרענטפערן זיך און תחנונים. מען האָט די דייטשן באַ־האַנדלט אַזוי, ווי מען האָט אונדז באַהאַנדלט — ברוטאַל, גראָב און האַרצלאָז. מען האָט געשטילט דעם צאָרן ביים צעברעכן און פאַרניכטן, ביים שלאָגן און רויבן, ביים אָנבליק פון דייטשע טרערן.

אריינגעקומען אין אַ הויז, וואו עס זענען געווען דייטשן, איז גע־ווען דער ערשטער באַפעל: „אַלע אויף איינע זייטע שטיין, נישט רירן זיך פון אָרט". צוזאַמען מיט אונדזערע גרופּעס זענען אויך געגאַנגען רוסישע קריגס־געפאַנגענע, וועלכע זענען אַרוים פון זייער לאַגער נישט ווייט פון שטעטל. די דייטשן האָבן געהאָרכזאַם געפאָלגט אונדזערע באַ־פעלן, געקוקט אויף אונדז מיט שרעק און שנאה. מיר האָבן זיי פאַרשיט מיט זידל־ווערטער, אָט אַזוי ווי מען האָט צו אונדז גערעדט ערשט מיט אַ טאָג פריער, געשטופּט, געשטויסן, געשלאָגן, אָט אַזוי ווי מען האָט אונדז געפּייניקט מיט אַ טאָג פריער. דיימשקעס האָבן זיך געבעטן מען זאָל אויף זיי רחמנות האָבן, נישט באַרויבן, געטענהט, אַז זיי זע־נען נעבעך נישט שולדיק, אַז קיינער פון זיי האָט נישט געהערט צו דער נאַצי־פּאַרטיי. אויף איין מאָל זענען זיי אַלע געוואָרן קעגנער

פון היטלערן און זיין רעזשים און שאָקלען זיך אָפּ פון אים. קיינער האָט זיך אויף די טענות און געבעט נישט אומגעקוקט. דורכגעזוכט, דורכגענישטערט אַלע ווינקעלעך, צעשטערט, צעבראָכן, צערויבט עסנ־ווארג, מלבושים, חפצים און געגאַנגען ווייטער.

מיין גרופּע איז באַשטאַנען פון ניין מיידלעך, אַלע פון קליין־פּוילן, בעיקר פון קראָקע און אומגעגנט. באַוואָפנט זענען מיר אַלע געווען. איך האָב געהאַט מיט זיך אַ באַגנעט און אַ האַק. איך האָב אָנגעפירט מיט דער גרופּע. מיר האָבן באַזוכט אַ גאַנצע ריי הייזער, געבראָכן טירן און פענצטער, צעהאַקט מעבל און גענומען, וואָס מען האָט געקענט. קיין ווערטפולע חפצים האָבן מיר כמעט נישט געפונען, ערגעץ וואו געווען פארגראָבן, אָדער אַוועקגעפירט. דער עיקר האָבן מיר גענומען עסנוואַרג. מיר זענען אַראָפּ אין די קעלערס און צוגע־נומען אַלץ, וואָס דאָרט איז געשטאַנען: קאָנסערוון, פלייש, מאַרמאַ־לאַד. אַ ראָוועך האָבן מיר צוגענומען אויף איין אָרט, אַ קינדער־וועגעלע אויף אַן אַנדער אָרט און דערויף פאַרלאַדעוועט די גערויבטע זאַכן און זיי דערנאָך אַוועקגעפירט אין לאַגער אריין.

אַ גאַנצן טאָג זענען מיר געווען אין שטעטל און פּאַגראָמירט יעדע שטוב. אַ ווילד געפיל פון פאַרניכטונג, פון צעשטערונג האָט אונדז גע־טריבן פון הויז צו הויז. מיר האָבן געאַרבעט מיט די העק אפילו דאָרט, וואו דאָס איז אינגאַנצן נישט נויטיק געווען: אויפגעבראָכן טירן פון שענק, צעהאַקט לאָמפּן, געבראָכן גלאָזוואַרג און איבערגעדרייט אַלץ מיטן קאָפּ אַראָפּ און מיט די פיס ארויף. אין די דאָזיקע שעהן זענען מיר אַלע געווען אינגאַנצן פריי פון יעדן הומאַניטאַרן געפיל, פון מיט־לייד, רחמנות. איין געפיל האָבן מיר געהאַט: רויבן און פאַרניכטן.

אויף איין אָרט האָבן מיר אין אַ בעט געפונען באַהאַלטן אַ לעבל ברויט. אין דער דירה האָט זיך געפונען אַ יונגע דייטשקע מיט אַ קינד. די דייטשקע האָט זיך צעוויינט, געבעטן מען זאָל איר איבערלאָזן דאָס ברויט, ווייל זי האָט נישט קיין שום אַנדערע שפּייז אין שטוב. דאָס איז איר איינציק לעבל ברויט וואָס זי האָט. איינע פון מיין גרופּע מיידלעך האָט איר מיט כעס און פאַראַכטונג אָפּגעענטפערט: פּגר צוזאַמען מיט דיין ממזר.

אויף אַ סך ערטער האָבן גרופּעס, — דער עיקר מענער־גרופּעס, — נישט נאָר פּאָגראָמירט און גערויבט, נאָר אויך געשלאָגן און געהרגעט, דערשטאָכן און דערשאָסן. מיר אַליין האָבן אָנגעטראָפן אויף דירות פון דייטשן, וואו עס זענען געלעגן דערהרגעטע דייטשן, איינע פון די גרופּעס, וואָס זענען פאַר אונדז געקומען אין דער וואוינונג, האָט אַזאַ דייטש אַוועקגעלייגט טויט. געווייינלעך האָבן מיר שוין אין אַזאַ דירה גאָרנישט געהאַט וואָס צו טאָן. אַלץ איז שוין געווען אָפּגעטאָן און מיר זענען אַוועק ווייטער.

נאָכן פּאָגראָם אין שטעטל זענען מיר מידע אַוועק מיטן רויב אין לאַגער אַריין, גוט זיך אָנגעגעסן מיט די גערויבטע שפּייז, גוט און אַ סך, האָט דער מאָגן ביי פיל נישט אויסגעהאַלטן, נישט געוואוינט געווען שוין פון לאַנג צו אַזעלכע פעטע מאכלים און אַזוי פיל, די מאָגנס זענען געווען אָפּגעשוואַכט און אַ סך האָבן דאָס עסן צוריקגעגעבן, אויסגעבראָכן, אָבער באַלד דערנאָך ווייטער געגעסן. דאָס הונגער־געפיל האָט כסדר פאַרפאָלגט.

אויפן אַנדערן טאָג זענען מיר ווידער אַרויס אין שטעטל און אין דער אומגעגנט — ווידער צו פּאָגראָם און רויב. איך בין מיט מיין גרופּע מיידלעך אַריין צו אַ דייטשן לאַנדווירט, וועלכער האָט געהאָדעוועט קרוליקעס. מיר האָבן געוואָלט נעמען עטלעכע פאַר זיך, כדי זיי אין לאַגער צו שעכטן און אָפּקאָכן. דער דייטש האָט זיך קעגנגעשטעלט, גענומען שרייען און פאַרשטעלט אונדז דעם וועג. איך האָב אים דערלאַנגט מיט מיין מעסער אין בויך אַריין, ער איז אומגעפאַלן אַ צעבלוטיקטער און מיט אַ געשריי. דאָס ווייב זיינס האָט גענומען שרייען און וויינען. מיר האָבן זיך נישט אומגעקוקט אויף איר געשריי, אַריין אין דער שטייג, גענומען עטלעכע קרוליקעס און אַוועקגעגאַנגען ווייטער.

אַזוי האָבן מיר געלעבט עטלעכע טעג אַ הפקר־לעבן, אַ לעבן פון נקמה, פאַרניכטונג און רויב. אין משך פון די דאָזיקע טעג איז דורכן שטעטל דורכגעפאָרן אַ סך אַמעריקאַניש מיליטער און שפּעטער — רוסישע אָפּטיילונגען. אין שטעטל האָט זיך קיינער נישט אָפּגעשטעלט. דאָס שטעטל איז געווען פאַרלאָזן און הפקר. קיין שום מאַכט איז נאָך דערווייל דאָרט נישט געווען. בלויז מיר, די לאַגער־מענטשן, האָבן גע־

הערשט דאָרט. אָבער אין דער געגנט אַרום שטעטל האָט שוין סטאַציאָנירט רוסיש מיליטער. מיר זענען אַפילו איינמאָל געווען מיט אַ באַזוך אין דער רוסישער פעלד־קאָמענדאַנטור, וואו מען האָט אונדז זייער גוט אויפגענומען. מיר האָבן דאָרט געהאָלפן אויסגראָבן קאַרטאָפל פאַרן מיליטער, געאַרבעט דערביי עטלעכע שעה און דערנאָך באַקומען אַ ריזיקן פּאַק שפּייז: קאָנסערווירט חזיר־פּעטס, אַנדערע עסנס און ציגאַרעטן, אַ פּאַק וועלכן מיר האָבן קוים געקענט דערשלעפּן אַהיים אין לאַגער.

ערשט נאָך אַ וואָך כמעט האָט די רוסישע מיליטערישע מאַכט פּראַקטיש פאַרנומען דאָס שטעטל און אין איינעם פון די הייזער איינגעאָרדנט די קאָמענדאַנטור. פון דעמאָלט אָן האָט זיך אונדזער הערשאַפט איבערן שטעטל, דער פּאָגראָם און רויב אָפּגעשטעלט. די מאַכט האָט אויפגעפאָדערט צו רו און אָרדנונג. פאַר די לאַגער־מענטשן האָט די קאָמענדאַנטור פאַרטיילט יעדן טאָג פאַרשידענע שפּייז. מיר האָבן אָבער כמעט נישט גענומען, ווייל מיר האָבן געהאַט גענוג שפּייז ביי זיך אין לאַגער. פלייש האָבן מיר געהאַט גאָר אַ סך און דווקא גוט פלייש — הינער. מיר האָבן צוגענומען אַלע הינער פון שטעטל און געבראַכט אין לאַגער און כמעט יעדן טאָג געגעסן געקאָכטע הינער־פלייש.

ווען סוף פון דער מלחמה האָבן מיר זיך דערוואוסט דעם 9־טן מאַי. אין דעם טאָג האָבן מיר זיך דערוואוסט וועגן דער קאַפּיטולאַציע פון די דייטשן. הינטערן שטעטל אויף אַ גרויסן פּלאַץ איז פאָרגעקומען אַ מיליטערישער פּאַראַד פון די רוסישע אָפּטיילונגען, וואָס האָבן זיך דאָרט געפונען. דאָס מיליטער האָט יענעם טאָג געשיכורט, געזונגען, געשפּילט און געטאַנצט. אַ סך פון אונדזערע לאַגער־מענטשן זענען אַהין אַוועק. מען האָט אַלעמען מכבד געווען מיט משקה און פאַרבייסעכץ. מיליטער און לאַגער־מענטשן האָבן זיך בגילופינדיקע אויסגעמישט צוזאַמען, געגעסן, געטרונקען, געזונגען און געטאַנצט.

אַן ערך צוויי וואָכן האָבן מיר נאָך פאַרבראַכט אין לאַגער, וואו מיר האָבן געגעסן און געטרונקען, געלעבט אָן קלער וועגן דעם, וואָס וועט ווייטער זיין, וואָס מען וועט מיט אונדז מאַכן און וואו מיר וועלן גיין. מיט אַמאָל איז געקומען אַ באַפעל פון דער רוסישער מאַכט אָפּ־

צורייניקן די הייזער און באַראַקן, ווייל מען דאַרף זיי פאַרן מיליטער. דעמאָלט האָט זיך דער עולם אַ ריר געטאָן פון אָרט. עס האָט זיך אָנגעהויבן אַ פעלקער־וואַנדערונג: מען איז געגאַנגען אין פאַרשידענע ריכטונגען. רוסישע פרויען פון געפאַנגען־לאַגער, פוילישע פרויען, זייער פיל פון אונדזערע יידישע פרויען זענען אַוועק אין דער ריכטונג פון זייערע אַמאָליקע היימען — קיין מזרח, פראַנצויזישע מענער און פרויען, בעלגיער זענען אַוועק אויף מערב, אין דער ריכטונג פון זייערע לענדער און היימען. יידן זענען אַוועק אין פאַרשידענע ריכטונגען, אי אויף מזרח קיין פוילן, אי אויף מערב, צו דער אַמעריקאַנער זאָנע, וואָס האָט זיך געפונען גאָר נישט ווייט פון אונדזער שטעטל.

אויך מיין גרופע מיידלעך פון קליין־פוילן האָט זיך פאַרנומען אין וועג אַריין. מיר האָבן פאַרלאַדעוועט אונדזערע זאַכן אויפן ראָווער און אויפן קינדער־וועגעלע און מיר זענען אַוועק. געגאַנגען זענען מיר אויף מזרח, אין דער ריכטונג צו קראָקע.

צוויי וואָכן זענען מיר געווען אין וועג. דאָס גיין איז אונדז אָנגעקומען גענוג שווער. מיר האָבן מער נישט געקענט מאַכן ווי צען קילאָמעטער אַ טאָג און אַ וועג איז דאָס געווען אַ לאַנגער און אַ שווערער. אין וועג האָבן מיר גענעכטיקט אין אויסגעליידיקטע הייזער, אין שייערב און אין דער פרי — געגאַנגען ווייטער.

אויפן דריטן טאָג האָבן מיר אָנגעטראָפן אויף אַ רוסישן מיליטערישן לאַסט־אויטאָ, וועלכער האָט אונדז אַלע אויפגענומען און צוגעפירט צו אַ גרעסער שטעטל. דאָרט האָט אונדז די מיליטערישע מאַכט באַזאָרגט מיט אַ פערד און וואָגן מיט וועלכן מיר זענען, צוזאַמען מיט נאָך עטלעכע פוילישע יונגעלייט, געפאָרן ווייטער, ביז מיר זענען, נאָך איבער אַ וואָך שלעפן זיך, אָנגעקומען קיין סטאַראָגאַרד. פון דאָרט זענען מיר שוין געפאָרן ווייטער מיט אַ פראַכט־צוג איבער פויזן, קאַטאָוויץ קיין קראָקע.

וואָס יעדע פון אונדז האָט איבערגעלעבט און געפילט, ווען מיר זענען אָנגעקומען אין אונדזער געבורטס־שטאָט קראָקע, דאָס איז שווער צו שילדערן. קראָקע, מיין געבורטס־ און היים־שטאָט, די שטאָט וואו איך בין אויסגעוואַקסן, האָט מיך אויפגענומען פרעמד. איך האָב מער נישט

געהאַט די היים און נישט קיין נאָענטע צו וועמען צו גיין. דאָס הויז, וואו מיר האָבן געוואוינט איז גאַנץ און זעט אויס פונקט אַזוי ווי פאַר דער מלחמה. עס האָט זיך מיט גאָרנישט דאָרט געענדערט. בלויז אין דעם הויז — נייע מענטשן, נייע באַוואוינער. וואו גייט מען? — איז געווען די ערשטע פראַגע, וואָס מיר האָבן זיך איינע דער אַנדערער געפרעגט. נישטאָ צו וועמען צו גיין. דער איינציקער אַדרעס פאַר אונדז איז געווען — דער יידישער קאָמיטעט אין קראָקע. דאָרט זענען מיר אַוועק. מען האָט אונדז איינגעאָרדנט אין אַן אינטערנאַט פאַר צוריקגעקומענע, עטלעכע חדשים דאָרט זיך אויפגעהאַלטן און דערנאָך אָנגעהויבן זיך פאַרנעמען מיט האַנדל און אַריינגעצויגן זיך אין אַ פּריוואַטער דירה ביי אַ פאַמיליע. געהאַנדלט האָב איך מיט וואָס עס האָט זיך געלאָזט, אַבי צו האָבן פון וואָס צו לעבן. איך האָב געפירט ציגאַרעטן פון קראָקע קיין פּראָג (טשעכיע) און פון דאָרט צוריק גענוצטע מלבושים, געהאַנדלט מיט וואַלוטע און אַזוי אַרום זיך אַליין אויסגעהאַלטן ביזן אָפּפאָר קיין אויסטראַליע.

רבקה פאַגעל

חורבן יעדוואַבנע

יעדוואַבנע, אַ קליין שטעטעלע 21 קילאָמעטער פון לאָמזשע, האָט ביים אויסברוך פון דער רוסיש־דייטשער מלחמה געהאַט אַ יידישע באַפעלקערונג פון אַרום צוויי טויזנט נפשות, דערין — 600 יידן פון ווייזנע, וואָס איז ביי יענער צייט אָפּגעברענט געוואָרן. דעם 22־טן יוני 1941, אַז עס איז באַוואוסט געוואָרן די ידיעה, אַז די דייטשן גייען, האָט יעדעס יידישע האַרץ אַ צאַפּל געטאָן אין טויט־שרעק. מיר האָבן נאָך גוט געדענקט די דייטשן פון סעפּטעמבער 1939, ווען אונדזער געגנט איז אין משך פון אַ קורצער צייט געווען אָקופּירט דורך זיי. איצט האָבן מיר זיך נאָך מער געשראָקן, ווייל אויפן אָנקומען פון די דייטשן האָבן געוואַרט אויך די פּוילישע כוליגאַנעס, וועלכע האָבן זינט קנאַפּע צוויי יאָר סאָוויעטישער הערשאַפט געמוזט זיצן שטיל. אונדזער מורא האָט זיך גיך באַרעכטיקט.

שוין דעם ערשטן טאָג פון דער דייטשער אָקופּאַציע זענען דער־מאָרדעט געוואָרן אַ גאַנצע ריי יידן: דער רימער יעקב קאַץ, דער שטע־פּער אַלי קראַוויעצקי, דער שמיד משה וויינשטיין, דער סוחר משה פישמאַן, חנא גאָלדבערג מיט זיין זון און פיל אַנדערע.

כדי צו אילוסטרירן די שטימונג פון דער יידישער באַפעלקערונג, וועל איך דערציילן פאָלגנדיקן שוידערלעכן פאַל: צוויי שוועסטער — איינע, די פרוי פון אברהם קאָבזשאַנסקי און די צווייטע — די פרוי פון שאול בינשטיין, וועמענס מענער זענען, אַלס סאָוויעטישע טוער, אוועק פון שטעטל צוזאַמען מיטן רוסישן מיליטער, האָבן נאָך פיל פּיי־

ניקונגען, וואָס די דאָזיקע פרויען זענען אויסגעשטאַנען צוליב זייערע מענער, גענומען זייערע פּיצלעך קינדער און אַוועק צו דער סאַזשעלקע, געביטן זיך איינע די אַנדערע מיט די קינדער (מסתמא איז עס פּאַר זיי אַזוי אַרום גרינגער געווען) און אַריינגעשפּרונגען אין וואַסער. קריסטן האָבן דאָס גראָד באַמערקט און האָבן די צוויי פרויען מיט די קינדער אַרויסגעשלעפּט פון וואַסער. אָבער די פרויען זענען באַלד דערנאָך צוריק אַריינגעשפּרונגען אין וואַסער אַריין און דערטרונקען געוואָרן.

יידן האָבן גענומען זוכן מיטלען ווי זיך צו ראַטעווען. איך ווייס נישט, וואָס אַנדערע האָבן געטאָן, אָבער מיר, דאָס הייסט — איך, מיין מאַן יאַנקל קורץ און מיינע צוויי יינגעלעך, — הערשעלע און לייבעלע, האָבן זיך צוזאַמענגערעדט מיט אונדזערע שכנים, די פּראַוודאַס — אַ פּאָרפאָלק מיט צוויי קינדער, און זענען אַוועק אין אַ דאָרף פינף קילאָמעטער פון יעדוואַבנע. מיר האָבן געמיינט, אַז דאָרט וועט אונדז אַ באַקאַנטער קריסט העלפן זיך אויסבאַהאַלטן. דער קריסט האָט אָבער מורא געהאַט אונדז אויפצונעמען און האָט אונדז געשיקט אין פעלד אַריין, צו באַהאַלטן זיך אין קאָרן.

די פרוי פּראַוודאַ איז, צוזאַמען מיט מיינעם און אירן אַ יינגל, אַוועק אין שטעטל אַריין זיך דערוויסן וואָס עס הערט זיך און זענען מער נישט צוריקגעקומען אין פעלד. מיר זענען געלעגן אין קאָרן אַ גאַנצן טאָג. מידע, פאַרברענטע פון דורשט, זענען מיר אין אָוונט אַוועק צום באַקאַנטן קריסט אין דאָרף. דאָס מאָל האָט ער אונדז דערלויבט זיך אַוועקצולייגן אויף דער ערד אין זיין הייזקע און מיר זענען אַזוי איבערגעשלאָפן די נאַכט.

צומאָרגנס האָבן מיר דורך אַ קריסטלעכן בחור געקראָגן צוגעשיקט אַ בריוול פון דער פרוי פּראַוודאַ. „טייערע מיינע, — האָט זי געשריבן, — קומט וואָס גיכער אַהיים, מיין געוויסן פּייניקט מיך וועגן דעם, צי איך וועל אייך נאָך דערלעבן אָנצוזען".

אין מיטן לייענען דאָס בריוול איז פּלוצלונג אַריינגעקומען אַ קריסט און אַ געשריי געטאָן צו אונדז: אַנטלויפט, ווייל פּויערים פון דאָרף פּמאַקאַווסקי קומען נאָך אייך,

עס איז שוין אָבער געווען שפּעט צו אַנטלויפן. די פּויערים זענען

שוין געווען פאר דער טיר. מיר האבן בלויז באוויזן אראפצולויפן אין קעלער אריין. אבער באלד דערנאך האבן מיר דערהערט א געשריי, אז מיר זאלן ארויסגיין פון קעלער. די ערשטע האבן מיר ארויסגעשטעלט די צוויי קינדער, דערנאך בין איך ארויס, און אז די פויערים האבן גענדראט אריינצושיסן אין קעלער, זענען אויך די צוויי מענער ארויסגעקומען.

דאס ביסל זאכן, וואס מיר האבן געהאט מיט זיך האבן די פויערים צוגענומען, געהייסן די מענער ארויפגיין אויף א וואגן און מיט זיי אוועקגעפארן. צוגעקומען צו א וועלדל, האט מען די מענער געהייסן אראפגיין פון וואגן און זיך אויסדרייען מיט די רוקנס צו די פויערים. פראוודא האט געבעטן, אז מען זאל זיי דערלויבן פארן טויט צו זאגן ווידוי. דאס האבן די פויערים דערלויבט. פראוודא האט זיך איינגעהילט אין א טלית, וואס ער האט געהאט מיט זיך און אנגעהויבן צו זאגן ווידוי. מיין מאן האט דערווייל דערקענט איינעם פון די פויערים און איז צוגעפאלן צו אים מיט א געבעט: דו קענסט דאך מיך, דו ווייסט דאך, אז מיר זענען נישט קיין קאמוניסטן, פארגיסט נישט קיין אומשולדיק בלוט, האט רחמנות אויף אונדזערע פרויען און קינדער. דאס האט, זעט אויס, געווירקט אויף די פויערים. זיי האבן נישט געשאסן. נאך מער, זיי האבן אפילו די צוויי מענער אונדזערע אדורכגעפירט דורך די צום מייסט געפערלעכע ערטער און אריינגעבראכט צוריק אין שטעטל אריין.

דערווייל איז אין שטעטל געווארן בירגערמייסטער איינער פון די ארטיקע קרימינעלע פארברעכער, קאראלאק. צו הילף האט ער זיך גענומען די ערגסטע אונטערוועלט־מענטשן און אנטיסעמיטן, ווי טאטע און זון קובזשעניעצקי, די ברידער יארדאנסקי און אנדערע. עס איז אוועק א סדרה אונטערהאנדלונגען מיט די דייטשע זשאנדארן וועגן דערלויבן אומצוברענגען דאס ביסל יידן אין הורט, אויף איין מאל. די דייטשן האבן נאך דעמאלט נישט געהאט קיין פאראָרדנונג אויסצוראטן די יידן, האבן זיי זיך אין אנפאנג געדונגען: דערלייזיקט די קאמוניסטן צווישן זיי. דערויף האבן די פאליאקן געענטפערט, אז אלע יידן זענען קאמוניסטן. טא לאזט באמש איבער די בעל־מלאכות, האבן

זיך די דייטשן געדונגען, מיר דארפן זיי נאָך דערוויל האָבן. די פּאַ־ליאַקן האָבן אָבער פאַרזיכערט, אַז זיי האָבן אייגענע בעל־מלאכות.

צופיל בעטן זיך ביי די דייטשן האָט מען, ווייזט אויס, נישט געדאַרפט. זיי האָבן מסכים געווען אויפן פּלאַן פון די פּאָליאַקן.

דעם 10־טן יולי, אָדער 15 טעג אין חודש תמוז, איז דאָס שטעטל ארומגערינגלט געוואָרן. אַלע יידן זענען אויפגעפאָדערט געוואָרן צו פאַרלאָזן די הייזער און אַרויסקומען אויפן מאַרק. מען האָט געהייסן מיטברענגען בעזעמער מיט זיך. דאָס האָט כלומרשט געדאַרפט אויס־זען, אַז מען רופט די יידן צום פאַרקערן די גאַסן. מיין מאַן מיטביידע קינדער זענען באַלד אוועק. איך האָב זיך פאַרהאַלטן אויף אַ ווײַלע לענגער אין דער היים, כדי צו פאַרשליסן דאָס הויז און די קאַשע־מיל, וואָס מיר האָבן געהאַט דערנעבן. מיר האָט זיך נאָך אויך געוואָלט אריינגיין צו אונדזער שכן, פראַוודאַ, כדי צו זען וואָס זיי טוען. פראַוודאַ איז געשטאַנען אין זיין פאַרבעריי און האָט זיך פאַר־גומען מיט פאַרבן אַ פּאָר הויזן פאַר אַ זשאַנדאַר. פראַוודאַ האָט גע־מיינט, אַז דאָס וועט אים אפשר עפּעס העלפן. איך האָב נאָך נישט באַוויזן עפּעס צו זאָגן, ווי פראַוודאַס פרוי איז אַריינגעלאָפן מיט אַ געשריי: חיים־יאָסל, אַנטלויף, ווייל עס איז שלעכט.

איך האָב דאַן אינגאַנצן פאַרלוירן מיין געדאַנק און אָנשטאָט צו גיין דאָרט וואו מיין מאַן און מיינע קינדער זענען, בין איך אוועק גאָר צוזאַמען מיט די פראַוודאַס אין דער ריכטונג צום פּריצישן הויף, און מיר האָבן זיך באַהאַלטן אין די קוסטעס. אַז איך האָב זיך באַזינען, בין אויפגעשפּרונגען און געוואָלט לויפן צוריק, האָבן מיך די פראַוודאַס מיט געוואַלד פאַרהאַלטן, געבעטן איך זאָל נישט גיין, ווייל מיט מיין אַרויסגיין פון באַהעלטעניש קאָן אונדז נאָך עמיץ דערזען.

גאָר נאָענט פון אונדז האָבן זיך פּלוצלונג דערהערט טריט. אַ קריסט איז פאַרבייגעגאַנגען. פראַוודאַ האָט באַמערקט נאָך איינעם — יאַרדאַנסקי, און באַלד דערנאָך האָבן מיר דערהערט אַ געשריי, געוואַלדן, אַ בעטן זיך מען זאָל נישט דערהרגענען, אַ קלאַפּעריי מיט דרענגער און קרעכצן. מיר האָבן שפּעטער זיך דערוואוסט, אַז דאָס האָט מען נישט ווייט פון אונדזער באַהעלטעניש דערהרגעט אַ יונגן יידישן בחור,

יוסף לעווין. שפּעטער זענען מיר אויך געוואָר געוואָרן, וואָס עס איז געשען מיט דער גאַנצער עדה יידן אויפן מאַרק.

פון 11 אין דער פרי, אונטער אַ גליענדיקער זון, האָט מען די יידן געהאַלטן אויפן מאַרק אַ גאַנצן טאָג. פּאַרטיעסווייז צו פערציק מאַן האָט מען אָפּגעשיקט די יידן אויפן בית־עולם, געהייסן אויסגראָבן גריי־בער, אַריינגעוואָרפן דאָרט די יידן און זיי לעבעדיקערהייט פאַרשאָטן. צווישן איין בלוטיקער אַקציע און דער אַנדערער האָבן זיך די כוליגאַ־נעס געמיטלעך פאַרווילט מיט די יידן אויפן מאַרק. אָט האָבן זיי אַראָפּ־גענומען לעניןס פיגור פון פּיעדעסטאַל, אַרויפגעשטעלט אויף אַ ברעט און געצוואונגען די יידן צו טראָגן דאָס ברעט מיט לענינס פיגור און מאַרשירן מיט געזאַנג פון באָלשעוויסטישע לידער; אָט האָבן זיי דעם אַלטן רב, ר׳ אביגדור ביאַלאָסטאָצקי, אַרויפגעלייגט אַ שווערן שטיין אויפן קאָפּ און אים אַזוי אַרומגעפירט איבערן מאַרק; אָט האָבן זיי גאָר אַרויסגעשלעפּט יודקע נאַדאָלנעס מיידל, גיטעלע, איר אַראָפּגע־האַקט דעם קאָפּ און זיך מיט איר אַרומגעוואָרפן ווי מיט אַ פּילקע. פאַרנאַכט צו איז אויפן מאַרק אַרויסגעקומען איינער וואַשילעווסקי, וועלכער האָט פאַר די איבערגעבליבענע יידן איבערגעלייענט אַ טויט־אורטייל דורך פאַרברענען לעבעדיקערהייט. דאָס האָט ביי אים גע־הייסן אַ זייער מילדער אופן פון אומקומען, מחמת די אַלע דאָ איבער־געבליבענע — האָט ער באַטאָנט — זענען באמת אָרענטלעכע יידן, אַנ־דערש וואָלטן זיי אומגעקומען מיטן זעלבן טויט ווי די, וואָס מען האָט פריער באַגראָבן לעבעדיקערהייט.

די בלעכן מיט בענזין זענען געשטאַנען גרייט און עס איז געגעבן געוואָרן די קאָמאַנדע צו לאָזן זיך אין וועג אַריין.

ווי מען גיט איבער, האָבן זיך די יידן געפּרואווט ווערן, נישט געוואָלט גיין. די כוליגאַנעס זענען אָבער אַוועק צו די דייטשע זשאַנ־דאַרן, וועלכע האָבן זיי אַרויסגעגעבן עטלעכע ביקסן. מען האָט אַלע יידן אַריינגעטריבן אין שלישאַנסקיס שייער נישט ווייט פון בית־עולם, באַגאָסן די ווענט מיט בענזין און אונטערגעצונדן. מיר, אין אונדזער באַהעלטעניש, האָבן פון דער ווייטנס געהערט דאָס יאָמער־

לעבע מאַסן־געשריי, וואָס האָט זיך געטראָגן דורך די פעלדער פון דער זייט פון בית־עולם.

איידער איך גיי איבער צו די ווייטערדיקע פּאַסירונגען, וויל איך דערציילן וועגן צוויי פאַלן, וואָס איינער פון זיי ווייזט אונדז, ווי אַזוי אַ מענטש קען זיך דערהויבן צו דער העכסטער שטופע פון קידוש השם, און דער צווייטער — צו דער שטופע פון פחדנות, געפאַלנקייט און פאַרראַט.

אין אונדזער שטעטל האָבן געוואוינט צוויי יידן. איינער האָט געהייסן מיכאל קוראָפּאַטווא, אַ ייד אַ בעל־עגלה און פאַרשטייט זיך אַ פּראָסטער יונג. דער צווייטער האָט געהייסן ישראל גראַנדאָווסקי — אַ סטאָלער, אָבער אַ שיינער באַלעבאָס, אַ דאַזאַר און אַן אָפּגעהיטענער פרומער ייד. מיטן ערשטן איז געשען אַ פאַל, אַז אין 1939, נאָך די פּויליש־דייטשע קאַמפן, האָט זיך ביי אים אויסבאַהאַלטן אַ פּוילישער לופט־פליער. די פּאַליאַקן פון שטעטל האָבן דאָס געוואוסט און האָבן, צוליבן דאַזיקן זכות, איצט געוואָלט קוראָפּאַטוואַן אָפּדינגען און אים מיט זיין משפחה ראַטעווען פון טויט. זיי האָבן אים געהייסן אַוועקגיין פון מאַרק, ווייל ער איז דער איינציקער ייד, וואָס איז ווערט צו בלייבן לעבן. קוראָפּאַטוואַס ווייב מיט די קינדער זענען געשטאַנען מיט טרערן אין די אויגן און געוואַרט, אַז דער טאַטע זייערער זאָל מיט זיי אַהיימגיין. ער האָט זיך אָבער פאַרעקשנט און געזאָגט: ניין, דאָרט וואו דער רב מיט אַלע יידן גייען, דאָרט וועל איך אויך גיין. ווען איינע פון זיינע טעכטער האָט געזען, אַז דער טאַטע אירער לאָזט זיך נישט איבעררעדן, האָט זי זיך אַ ריס געטאָן פון אָרט, ארויפגעפאַלן אויף איר טאַטע און אים אָנגעהויבן קושן. מיט געוויין האָט זי צו אים געזאָגט: טאַטע, איך גיי אויך מיט דיר. און זיי זענען אַוועק צוזאַמען מיט אַלע יידן אויפן וועג פון אומקום.

די פרוי פון צווייטן ייד ישראל גראַנדאָווסקי האָט זיך אַריינגעריסן צום גלח אין הויז, געפאַלן דעם גלח צו די פיס, געקושט די הענט און געבעטן, אַז ער זאָל זי מיט איר מאַן און קינדער ראַטעווען פון טויט און דערפאַר וועט זיך די גאַנצע משפחה אירע שמדן. אַזוי איז טאַקע געשען. די גאַנצע עדה יידן פון שטעטל איז אַוועק אויף קידוש השם.

און ישׂראל גראַנדאָווסקי מיט זיין משפּחה זענען אַוועק אין קירכע.

אין דער זעלבער נאַכט נאָכן חורבן אין אונדזער שטעטל זענען מיר שטילערהייט אַוועק פון אונדזער באַהעלטעניש און דורך פאַרשיידענע אומוועגן געגאַנגען צוריק אַהיים. מיר האָבן זיך פאַרקליבן צו פּראַוודאַן אין שטאַל און דאָרט אָפּגעזעסן דריי טעג. תּחילת האָבן מיר געמיינט, אַז אויסער אונדז איז פון יידן נישטאָ מער קיינער אין שטעטל. עס האָט זיך אָבער שפּעטער אָפּגעזוכט אַ קליינע גרופּע יידן. פון אַ צוויי־טויזנט־קעפּיקער יידישער באַפעלקערונג איז סך־הכּל געבליבן נישט מער ווי 125 נפשות.

נאָך דער גרויסער בלוטיקער אַרגיע האָט זיך דער רציחה־הונגער ביי דער פּוילישער באַפעלקערונג אַביסל געשטילט. זיי האָבן אונדז געדראָט, באַליידיקט, געשלעפּט צו שווערע אַרבעטן, אָבער דערווייל געלאָזט לעבן. און אַזוי צווישן לעבן און טויט האָבן מיר זיך אָפּגעפּייניקט צוויי חדשים. מיט אַמאָל האָבן מיר באַקומען אַ באַפעל, אַז מיר אַלע זאָלן זיך פאַרזאַמלען פאַרן מאַגיסטראַט. אַזוי ווי אויף קיין שום גוטס איז זיך נישט געווען צו ריכטן מיט דעם באַפעל, האָבן מיר, איך און די משפּחה פּראַוודאַ, באַשלאָסן תּיכף צו אַנטלויפן קיין לאָמזשע.

לאָמזשער יידן זענען שוין דעמאָלט געווען פאַרשלאָסן אין אַ געטאָ. די באַדינגונגען זענען דאָרט געווען שווערע. נישט געווען וואָס צו עסן, נישט געווען קיין ברען־מאַטעריאַל צו באַהייצן די דירות. אונטער לעבנס־געפאַר האָט מען זיך אַרויסגעקריגן אויף דער אַנדערער זייט פון געטאָ, כּדי עפּעס צו פאַרקויפן און קריגן אַביסל שפּייז.

אַ וואָך נאָך מיין אָנקומען אין לאָמזשער געטאָ איז דאָרט פאָרגעקומען אַ סעלעקציע און צוויי טויזנט יידן, וועלכע האָבן נישט געהאַט קיין אַרבעטס־קאַרטן זענען אַוועקגעשיקט געוואָרן אין געלטשינער וואַלד, וואו מען האָט די יידן דערשאָסן. דורך אַ צופאַל, וואָס איך האָב זיך אַוועקגעשטעלט אין דער ריי פון שוואַנגערע פרויען, בין איך, נישט האָבנדיק אַליין קיין אַרבעטס־קאַרטע און נישט זייענדיק צוגעשריבן צו אַ מאַן מיט אַזאַ קאַרטע, אויך דאָס מאָל ניצול געוואָרן.

געוואוינט האָב איך מיט דער אָסטראָלענקער פאַמיליע האָלצמאַן — אַ מוטער מיט אַ זון און פיר טעכטער. עס האָט זיך אויך דאָ אויפ־

געהאַלטן מײַנע אַ קרובה, חיה איטקע דראָנזשעק מיט צוויי קינדער. צוזאַמען צען נפשות אין צוויי צימערן. מיט אַמאָל האָט די עלטסטע טאָכטער פון די האָלצמאַנס, חיה־פרײדע, פּלוצלונג אויסגעפונען, אַז די דײַטשן גייען פולשטענדיק ליקווידירן די לאָמזשער געטאָ. זי האָט זיך דעריבער צונויפגערעדט מיט אירס אַ באַקאַנטן פּאָליאַק, פּשיכאָדניאַ, וועלכער האָט איר צוגעזאָגט צו העלפן זיך ראַטעווען. זאַלבעזעקסט האָבן מיר זיך אַרויסגעגנבעט פון געטאָ און אַוועק צו פּשיכאָדניאַן. אָבער אַז ער האָט אונדז דערזען, האָט ער זיך אַליין דערשראָקן און האָט אָנגעהויבן שרייען, אַז ער האָט זיך נישט גערעכנט אויף אַזאַ גרויסער צאָל מענטשן. אָבער ער האָט אונדז פונדעסטוועגן נישט אַרויסגעיאָגט, נאָר פאַרבאַהאַלטן אין אַ קעלער, וואו מיר זענען אָפּגעזעסן אַ גאַנצע נאַכט. פאַרטאָג האָט ער אונדז אַוועקגעפירט אין געלטשינער וואַלד אַרײַן. מיר האָבן דאָרט אויסגעגראָבן אַ גרוב און זיך דאָרט באַהאַלטן. פּשיכאָדניאַ פלעגט צו אונדז אָפּט קומען, ברענגען עסן און שפּעטער אפילו אַרויסגעפירט פון געטאָ די איבערגעבליבענע פיר מענטשן, וואָס האָבן מיט אונדז צוזאַמען געוואוינט אַזוי, אַז מיר זענען ווידער געווען צען נפשות צוזאַמען.

נאָך אַכט טעג זיצן אין גרוב האָבן מיר דערזען אַ פּויער מיט אַ ביקס. מיר האָבן געמיינט, אַז איצט איז שוין זיכער געקומען אונדזער סוף. ער האָט אונדז אָבער גאָרנישט געטאָן, נאָר געהייסן אַנטלויפן. מיר האָבן זיך ווידער אַוועקגעלאָזט וואַנדערן און נאָך עטלעכע אומגעלונגענע פּרואוון זיך אויסצובאַהאַלטן ביי פּויערים, האָבן מיר לסוף באַשלאָסן אונדזער גרופּע פון צען פאַנאַנדערצושפּליטערן און באַזונדער זיך לאָזן אויף גאָטס באַראָט.

צוויי יאָר האָב איך אַזוי אַרומגעוואָגלט אין די וועלדער, ביז די סאָוויעטן זענען אָנגעקומען און מיך געראַטעוועט. חוץ מיר זענען פון אונדזער אַמאָליקער גרופּע געבליבן לעבן דריי טעכטער פון די האָלצמאַנס. די מוטער זייערע, די עלטסטע שוועסטער, וועלכע האָט אונדז אַרויסגעראַטעוועט פון געטאָ, און זייער איינציקער ברודער, חיים, זענען אומגעקומען. אויך חיה איטקע דראָנזשעק מיט איר דריי־יאָריק קינד זענען אומגעקומען. איר 13־יאָריקע טאָכטער, רחלע, וועלכע האָט

זיך אויפגעהאַלטן ביי פּויערים, פאַרשטעלט ווי אַ קריסטלעך קינד, איז געבליבן לעבן. אָבער רחלע איז שוין היינט נישט יענע באַהנטע יידישע מיידעלע, מיט וועלכער איך האָב זיך צעשיידט אין וואַלד. זי איז שוין היינט אַלט 18 יאָר און איז אַ נאָנע אין אַ לאָמזשער קלויסטער.

פאַר מיין אָפּפאָר פון פּוילן האָב איך זיך מיט איר געזען, געוואָלט זי אַרויסראַטעווען פון די רויבערישע יעזואיטישע הענט. רחלע האָט נישט געוואָלט. זייער, זייער ווייט איז זי שוין דעמאָלט געווען פון יידישן פאָלק.

שלמה ליפמאַן

אין די לאַגערן אַרום פויזן

ווי נאָר די דייטשן זענען אריין אין אונדזער שטאָט, האָט זיך אויף דער יידישער באַפעלקערונג אַ שאָט געטאָן אַ מבול פון פאַרשי־דענע פאַראָרדנונגען, וואָס האָבן פון טאָג צו טאָג שווערער און שרעקלעכער געמאַכט דאָס לעבן. אַלערליי קאָנטריבוציעס, צונעמען יידיש פאַרמעגן, אפילו בעטגעוואַנט, פאַרטרייבן פון די דירות א. אַ. וו.

דערנאָך האָט זיך אָנגעהויבן די פּלאָג פון נעמען אויף אַרבעט, פון פאַרשיקן אין אַרבעטס־לאַגערן. דער יידן־ראַט האָט געמוזט צו־שטעלן יונגע, קרעפטיקע מענטשן צו דער אַרבעט פאַר די דייטשן און האָט נאָך געמוזט דעקן די הוצאות פאַר אויסהאַלטן די אַרבעטנדיקע.

שפּעטער אַביסל האָבן די דייטשן אַליין דורכגעפירט אַ „ווערבי־רונג" אויף אַרבעט. דאָס איז געמאַכט געוואָרן אַזוי: מען האָט אַלע, מענער, פרויען און קינדער, פאַרטריבן אין אַ גרויסער שול־געביידע, פאַראָרדנט אַלעמען אויסצוטאָן זיך נאַקעט און דייטשן האָבן דורכגע־פירט די אויססאָרטירונג. יעדן איינעם האָט מען אויפן הינטערשטן טייל קערפער אָוועקגעשטעלט אַ שטעמפּל, פונקט אַזוי ווי מען שטעמפּלט פערד. דער צייכן „אַ" האָט באַדייט — אַרבעטספעאיק, דער צייכן „ב" — נישט פעאיק צו קיין אַרבעט.

מיר האָבן זיך תחילת נישט אָפּגעגעבן קיין דין וחשבון דערפון, אַז דער צייכן „ב" באַדייט גלייכצייטיק אַ טויט־אורטייל. דאָס האָבן מיר זיך ערשט שפּעטער דערוואוסט. כמעט אַלע אַרבעטס־פעאיקע האָט מען אָוועקגעשיקט אין די אַרבעטס־לאַגערן אַרום פויזן. אויך מיך

האָט מען דאָרט אַהין געשיקט. די איבערגעבליבענע, קראַנקע און שוואַכע, פֿרויען און קינדער צוזאַמען מיט אַ טייל געזונטע — פֿאַכמענער. זענען דערווייל פֿאַרבליבן אין אָזאָרקאָוו און געאַרבעט אין די אָרטיקע דייטשע וואַרשטאַטן. דאָס האָט אַזוי אָנגעהאַלטן ביז זומער 1942.

שפּעטער האָט מען די עלטערע מענטשן, פֿרויען, קינדער און קראַנקע אַוועקגעשיקט קיין כעלמנאָ, וואו מען האָט אַלע אומגעבראַכט. נאַקעטע האָט מען די מענטשן געטריבן אין געדעקטע אויטאָס אַריין, אָפּגעפּאָרן מיט זיי אין נאָענטסטן וואַלד אַריין, אויפֿן וועג אַלעמען פֿאַרגאַזט אין די אויטאָס און דערנאָך אין וואַלד אַריינגעוואָרפֿן אין אַ גרוב און פֿאַרברענט. דאָרט טאַקע, אין כעלמנאָ, זענען אויך אומגעקומען מיין פֿרוי און קינד.

אין אָזאָרקאָוו זענען שוין דעמאָלט פֿאַרבליבן בלויז די פֿאַכלייט, וועלכע זענען איינגעשלאָסן געוואָרן אין אַ געטאָ. אָבער שוין מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז אָזאָרקאָוו אינגאַנצן אָפּגערייניקט געוואָרן פֿון יידן. מען האָט אַלע יידן אַוועקגעשיקט קיין לאָדזש, וואו זיי האָבן געטיילט דעם גורל פֿון אַלע לאָדזשער יידן.

די אַרבעט און די באַדינגונגען אין מיין לאַגער זענען געווען זייער שווערע. מען האָט געמוזט אָפּגעבן אַלץ, וואָס מען האָט געהאַט מיט זיך פֿון געלט און חפצים. עס איז געווען פֿאַרבאָטן צו קויפֿן שפּייז. דער הונגער אין לאַגער איז געווען אַ מוראדיקער, אָבער פֿאַר קויפֿן זיך עפּעס אויף „לינק" האָט געדראָט טויט־שטראָף. געווען אָבער אַזעלכע, וואָס האָבן איינגעשטעלט זייער לעבן, נישט אָפּגעגעבן אַלץ, וואָס מען האָט געהאַט, אויסבאַהאַלטן וואו נאָר מען האָט געקענט. מען האָט אויך געקויפֿט עסנוואַרג. עטלעכע יידן זענען טאַקע אַריינגעפֿאַלן און מען האָט זיי אויפֿגעהאָנגען דערפֿאַר.

איינמאָל אין אַ זונטיק האָט מען אויפֿן לאַגער־סטאַדיאָן פֿאַרזאַמלט אַלע יידן פֿון די אַרומיקע לאַגערס. אויפֿן פּלאַץ איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ תליה און דער פֿאַרטרעטער פֿון פּויזנער גאַולייטער, גרייזער, האָט געהאַלטן אַ רעדע צו די יידן. ער האָט געזאָגט: „איר, יידן, זייט פֿאַראורטיילט אויף פֿאַרניכטונג. איר קענט אייער לעבן בלויז פֿאַרלענגערן מיט אַרבעט און נאָך אַמאָל אַרבעט. מיר שרעקן

זיך נישט דורכצופירן אונדזערע געזעצן, דאָס הייסט — צו הענגען אייך אַלע ביזן לעצטן, ווען איר וועט איבערשרייטן די געזעצן פון נאַציאָנאַל־סאָציאַליזם. אָט זענען די ערשטע דריי, וואָס גייען אויפן שטראַנג פאַר גיין קויפן זיך אַ שטיקל ברויט".

פאַר אַלעמען אין די אויגן האָט מען די דריי יידן אויפגעהאַנגען.

„דאָס איז נאָר אַ ביישפּיל פון אָפּשרעקן" — האָט גרייזערס פאַרטרעטער דערנאָך צוגעגעבן.

כמעט יעדע וואָך האָט מען געכאַפּט גרופּעס „פאַרברעכער", וועלכע מען האָט עפנטלעך אויפגעהאַנגען. אין דעם לאַגער בין איך געווען קנאַפּע צוויי יאָר. דורך דער צייט האָט מען בלויז אין מיין לאַגער אויפגעהאַנגען 120 מענטשן. געווען צווישן די פאַרמשפּטע אַ סך מוטיקע מענטשן, וועלכע זענען העלדיש געגאַנגען צום טויט. צוויי פון זיי וויל איך דערמאָנען, איך געדענק זייערע נעמען. איינער האָט געהייסן פישל ענגעל, פון טורעק. גייענדיק צו דער תליה האָט ער געזאָגט צו די געשטאַפּאָ־לייט: „איר, מערדער, איר זאָלט וויסן זיין, אַז די צייט פון אָפּרעכענונג וועט קומען פאַר אייך". און צו אונדז האָט ער געזאָגט: „האַלט זיך ביזן לעצטן מאָמענט, און אַז איר וועט דערלעבן, זאָלט איר נקמה נעמען". דער צווייטער האָט געהייסן מאָטעק שוואַרץ, אַ יונגער בחור פון קויל (אויף פּויליש — קאָלאָ). ער האָט אויסגערופן צו אונדז: „איר זאָלט לעבן, כדי נקמה צו נעמען".

איינמאָל האָט מען געבראַכט זיבן מענטשן צום הענגען. די תליה האָט אָבער אויף איין מאָל געקענט אויפנעמען בלויז דריי מענטשן. איך האָב דעמאָלט געאַרבעט אין אַ געביידע, וואו עס איז געווען אַ שניידער־וואַרשטאַט. דאָרט איז געווען אַ לאַנגער קאָרידאָר. מיט אַמאָל זעען מיר, ווי מען טרייבט אַריין אין דעם קאָרידאָר זיבן מענטשן. איינער פון זיי האָט געבעטן ביי אונדז אַ שטיקל ברויט. ער איז הונגעריק. דערויף האָט זיך אָפּגערופן אַ צווייטער: „נעם נישט צו ביי די מענטשן דאָס קאַרגע שטיקל ברויט, וואָס זיי האָבן; זיי לעבן און דאַרפן עסן. וואָס האָסטו מורא, אַז דו וועסט חלשן פאַרן גיין צו דער תליה?" „איך וויל כאָטש זיין זאַט אַ פּאָר מינוט פאַרן טויט" — האָט זיך יענער געבעטן. אַן אַנדערער ווידער האָט געבעטן אַ ציגאַרעט.

עס פאַרשטייט זיך, אַז מיר האָבן זיי באַזאָרגט מיט ברויט. אָבער ווי דערלאַנגט מען זיי דאָס ברויט, אַז די הענט זענען ביי זיי געווען געבונדן אויף הינטן. מיר האָבן שטיקלעך ברויט אוועקגעלייגט אויף אַ ברעט און יעדער פון די פאַרמשפּטע האָט איינגעבויגן דעם קאָפּ, כּדי צו דערגרייכן דעם ביסן, פּונקט ווי חיות.

צו דריי האָט מען שפּעטער אַרויסגעפירט די יידן צו דער תּליה און זיי אויפגעהאָנגען.

איינמאָל איז ביים הענגען דריי יידן געשען אַן אויסערגעוויינ־געכע זאַך: ביי איינעם, לייזער זיזאָווסקי פון לאָדזש, האָט זיך אָפּגע־ריסן די שטריק; זיזאָווסקי איז אַוועקגעפאַלן אויף דער ערד, האָט אויפגעעפנט די אויגן און אַ קוק געטאָן אויף זיינע צוויי הענגענדיקע חברים. איינער פון דער געשטאַפּאָ איז צו אים צוגעלאָפן און פאַר־וואָרפן אים אויפן האַלדז אַ צווייטע שטריק. דאָס מאָל האָט די שטריק אויסגעהאַלטן.

זייער אַ סך מענטשן זענען אין לאַגער געשטאָרבן פון הונגער. יעדן טאָג פלעגט קומען אין לאַגער אַ וואָגן, אויף וועלכן מען פלעגט אָנלאָדעווען פול מיט נאַקעטע מתים, אָנגעוואָרפן זיי ווי קעלבער און אַוועקגעפירט צום פאַרברענען.

אין מערץ 1943 זענען די פּויזנער לאַגערן ליקווידירט געוואָרן. איך מיט נאָך צוויי ברידער מיינע זענען צוזאַמען מיט אַ גרופּע פון 250 מענטשן אַוועקגעשיקט געוואָרן קיין זבאָנשין — די אַמאָליקע פּויליש־דייטשע גרענעץ. איך האָב דאָרט געאַרבעט פינף חדשים ביי ערד־אַרבעט אונטער אַ באַוואַכונג פון פּאָליאַקן. אָבער נאָכן אויפשטאַנד אין וואַרשעווער געטאָ האָט מען אונדז אַוועקגעשיקט קיין אוישוויץ. געפאָרן זענען מיר צוויי מעת־לעת. אין מיטן דער נאַכט זענען מיר אָנגעקומען אין אַ וואַלד. דער צוג האָט זיך אָפּגעשטעלט און מען האָט אונדז אַרויסגעטריבן פון די וואַגאָנעס. דער פּלאַץ אַרום איז געווען באַלויכטן און שטרענג באַוואַכט. ס.ס.־לייט האָבן אונדז פאַרטריבן אין לאַסט־אויטאָס אַריין, וועלכע זענען געשטאַנען גרייט פאַר אונדז. דערביי איז פאָרגעקומען אַן אָפּקלויב: שוואַכע, קראַנקע, האָט מען געשיקט צום פאַרניכטן, געזונטע — אין לאַגער אַריין אויף אַרבעט.

אָנגעקומען אין לאַגער האָבן מיר געטראָפן קאַצעטלער פון פאַרשידענע נאַציאָנאַליטעטן. אין אַ שמועס מיט יידן־קאַצעטלער זענען מיר געוואָר געוואָרן, אַז מיר געהערן צו די מזלדיקע, ווייל אַ טייל פון אונדזער טראַנספּאָרט האָט מען גלייך אָפּגעפירט אין די גאַז־קאַמערן.

אַכט טעג האָט מען אונדז אַרומגעיאָגט, דרעסירט, געלערנט די „געזעצן" פון אַ קאַצעטניק. אין די דאָזיקע טעג האָט מען אונדז אויך אויסגעברענט נומערן אויף די הענט און דערנאָך אַוועקגעשיקט אויף אַרבעט. מען האָט אונדז איינגעטיילט אין פאַרשידענע גרופּן־קאָמאַנדאָס און יעדע גרופּע האָט געהאַט אַן אַנדער אַרבעט אויסצופירן: אין קוילן־גרובן, אַמוניציע־פאַבריקן און פאַרשידענע אַנדערע אַרבעטס־פּלעצער. מיך מיט מיינע ברידער האָט מען טאַקע געשיקט אין אַ קוילן־גרוב. אָבער דאָס איז שוין געווען גוט, וואָרום די עטלעכע טעג, וואָס מיר זענען געווען אין אוישוויצער לאַגער גופא, האָבן מיר גע־האַט אויסצושטיין געברענטע צרות נישט נאָר פון די דייטשן, נאָר אויך פון פאַרשידענע פאַרברעכער און אונטערוועלט־מענטשן, וואָס מען האָט אויפגעשלעפּט אַהער פון אַלע תּפיסות און וועלכע זענען געוואָרן אונדזערע באַלעבאַטים. פאַרשידענע פּוילישע, לעטישע און אַנדערע אַנטיסעמיטן האָבן אונדז פאַרפאָלגט, שיקאַנירט און גע־פּייניקט.

די שווערע אַרבעט־באַדינגונגען און דער הונגער האָבן דערפירט דערצו, אַז מענטשן זענען גיך אויסגעדאַרט און קראַנק געוואָרן. אַזעלכע האָט מען אין אונדזער קוילן־גרוב גערופן „מוסולמענער". צוויי מאָל אין דער וואָך — מאָנטיק און דאָנערשטיק — פלעגט קומען דער אויטאָ מיטן „רויטן קרייץ" פון אוישוויץ און צונעמען די אומפּעאיקע צו דער אַרבעט. אויף זייער אָרט האָט מען געבראַכט געזונטע און אַזוי האָט מען כסדר אַרויסגענומען די אויסגעמאַטערטע מענטשן צום פאַרניכטן און געבראַכט פרישע אויף זייער אָרט.

אין די שוידערלעכע באַדינגונגען, אין וועלכע מיר האָבן געלעבט, פאַרטראַכט געוויסע צוגרייטונגען, אָבער די דייטשן האָבן זיך עפּעס דערוואוסט וועגן אונדזערע פּלענער און עטלעכע מענטשן זענען אָפּ־געשיקט געוואָרן קיין אוישוויץ.

אַן אויפשטאַנד מאַכן איז געווען שווער, כמעט אוממעגלעך. דאָך איז געבוירן געוואָרן אַ געדאַנק צו מאַכן אַן אויפשטאַנד. מען האָט שאַנסן, אַז עס זאָל זיך ווער קענען אַרויסקריגן פון דאָרט לעבעדיקערהייט זענען געווען אויסזיכטסלאָז. אויף יעדע פופציק מעטער איז געשטאַנען אַן אָבסערוואַציע־בודקע מיט אַ מאַשין־געווער. דער פּלאַץ אַרום איז געווען שטענדיק באַלויכטן און אַרומגעצוימט מיט עלעקטריזירטן שטעכל־דראָט. דערנאָך האָט מען דעם פּלאַץ נאָך מער באַפעסטיקט און פאַרשטאַרקט די שמירה. אָבער נישט געקוקט אויף קיין שום שוועריקייטן האָבן מיר אָנגעהויבן אַ געהיימע אַרבעט פון גראָבן אַן אונטערערדישן טונעל, דורך וואַנען צו אַנטלויפן. מען האָט געגראָבן מיט לאָפּאַטעס און מיט די גאָלע הענט אַ דורכגאַנג אונטער דער ערד. אויך דער פּלאַן איז דורכגעפאַלן. איינער אַ דייטשער העפטלינג מיטן נאָמען פראַנץ, וועלכער איז געווען אַ „קאַפּאָ" אין דעם קוילןגרוב האָט געמסרט די גרופּע און מען האָט אַלע וואָס מען האָט געכאַפּט ביי דער אַרבעט אָפּגעשיקט קיין אוישוויץ. דעם אָנפירער פון דער גרופּע האָט מען אויפן אָרט עפנטלעך געהאָנגען.

אין אַ געוויסן טאָג האָב איך דערפילט, אַז איך קען שוין מער נישט אַרבעטן אין קוילן־גרוב. נאָך פון די צייטן פון פּויזנער לאַגער האָב איך געהאַט אַ פעלער, געווען געבראָכן. די אַרבעט אין קוילןגרוב איז פאַר מיר געווען זייער שווער, אגב האָט מען געקראָגן צו פופציק שמיץ אויב מען האָט נישט אויסגעפירט די נאָרמע. איך האָב באַשלאָסן צו מעלדן זיך ביים אַפּעל צום לאַגער־עלטסטן וועגן מיין פעלער, אַז איך האָב אַ ברוך און קאָן נישט אַרבעטן. צוויי לאַגערעלטסטע זענען געווען. איינער איז אָנגעגאַנגען פאַר אַ בעסערן, ער האָט געהייסן ס.ס.־מאַן באַומגאַרטען. צו אים האָב איך זיך געמאָלדן. אויסגעהערט מיך, פרעגט ער: „אויב אַזוי, ווי קומסטו אַהער? פאַר אַזעלכע ווי דו — מאַכט ער צו מיר — איז דאָ קיין אָרט נישט, דיין אָרט איז אין דער ,הימל־קאָמאַנדאָ", דאָס הייסט — אין קרעמאַטאָריע". און ער האָט מיך געהייסן זיך מעלדן צום לאַגער־דאָקטאָר.

דער לאַגער־דאָקטאָר ביי אונדז איז געווען אַ העפטלינג, אַ טשעכישער ייד — אָרליק. עס פאַרשטייט זיך, אַז מען האָט דעם דאָקטאָר

אליין נישט אָנפּאַרטרויט די מעדיציניש אונטערזוכונגען. עס איז שטענדיק מיט אים געווען אַ פאַרטרויאונגס־מאַן פון די ס.ס.־לייט.

אַז דער דאָקטאָר האָט אויסגעהערט מיינע טענות, פרעגט ער מיך אָן איבערראַשטער, צי איך ווייס וואָס מיט מיר טוט זיך. „בעסער — זאָגט ער — פאַרבייס די ליפּן און אַרבעט ווייטער מיט די לעצטע כוחות. צי ווייסטו נישט מיט וואָס אַזאַ זאַך שמעקט?" — פרעגט ער מיך. און מיט געמאַכטער רוגזה האָט ער גענומען בלומרשט שרייען אויף מיר אַזוי, אַז דער ס.ס.־מאַן זאָל הערן: „פויל ביסטו, שוין אַוועק־גיין צו דער אַרבעט". איך האָב זיך שנעל צוריק אָנגעטאָן אין מיינע שמאַטעס, גענומען די טרעפּעס און זיך גיך צוריק אָפּגעטראָגן, מאַכנע מיט די לעצטע כוחות אַוועק צוריק צו דער אַרבעט.

דער דאָקטאָר האָט מיך אָבער געדענקט. צומאָרגנס, ווען איך בין געגאַנגען מיטן שעפּל נאָכן מיטאָג, האָט ער מיך באַגעגנט און אָפּגע־שטעלט. ער האָט מיר געזאָגט, אַז איך זאָל זיך האַלטן ביי דער אַרבעט מיט אַלע כוחות. גראָד ווייסט ער, אַז איך געפין זיך דאָ צוזאַמען מיט נאָך צוויי ברידער. דער קריג איז שוין באַלד ביים סוף. דאָס איז גע־ווען אין יאָר 1943, ווען די רוסן האָבן צוריק פאַרנומען כאַרקאָוו און דערגאַנגען ביז קיעוו.

כאָטש איך האָב געוואוסט, אַז מיינע עלטערן, די פרוי מיטן קינד לעבן שוין נישט, דאָך איז דער אינסטינקט פון לעבן זייער שטאַרק געווען און; דעם דאָקטאָרס רייד האָבן מיר צוגעגעבן מער מוט. מיט עטלעכע וואָכן שפּעטער האָט מיר נאָך דער זעלבער דאָקטאָר צו־געשאַנצט אַ לייכטערע אַרבעט אין לאַגער גופא און איך בין אַביסל געקומען צוריק צו די כוחות. אָבער דערנאָך האָט מען מיך ווידער צוריקגעשיקט אין קוילן־גרוב אַרבעטן. אָט אַזוי האָב איך אָפּגעאַרבעט דאָס גאַנצע יאָר 1944 — אַ שווערע, אַ ביטערע אַרבעט אין אַ נאַסן גרובן, וואו עס פלעגט אויסקומען צו אַרבעטן ליגנדיק אויפן בויך אויף דעם נאַסן באָדן.

גייענדיק איינמאָל אַזוי פון דער אַרבעט אַ דערשלאָגענער, אַן אויסגעמאַטערטער, אַ צוזאַמענגעבראָכענער, האָב איך ביי זיך באַ־שלאָסן מער נישט צוריקצוגיין צו דער אַרבעט און זאָל געשען וואָס

עס וויל. מיר האָבן דאָ געהאַט אַפּטע ידיעות פון פראָנט. מען פלעגט דאָ אַפילו טיילמאָל אַריינברענגען אַהער אַ צייטונג. אַלע האָפנונגען זענען פאַרבונדן מיט דער אָפּענסיווע פון די רוסן, אָבער זי הויבט זיך נישט אָן. דער פראָנט האָט זיך איינגעשטעלט. איך האָב זיך דער־מאָנט, אַז דער לאַגער־דאָקטאָר האָט מיר איינמאָל צוגעזאָגט, אַז ווען ער וועט האָבן אַ מעגלעכקייט מיך צו אָפּערירן, וועט ער עס טאָן. איך האָב זיך צו אים געווענדעט און געבעטן ער זאָל מיך אָפּערירן, ווייל איך קען שוין לענגער נישט אויסהאַלטן. דער דאָקטאָר האָט באַשלאָסן דורכצופירן די אָפּעראַציע. אָבער מיט עטלעכע טעג שפּעטער נאָך דער אָפּעראַציע האָט זיך אָנגעהויבן די גרויסע רוסישע אָפּענסיווע. דאָס איז געווען אין יאַנואַר 1945, די רוסן זענען געגאַנגען זייער גיך פאָר־אויס, דער לאַגער אונדזערער האָט זיך אָנגעהויבן עוואַקואירן און איך ליג אַן אָפּערירטער אין בעט. גראָד אין אַזאַ צייט האָב איך זיך גע־לאָזט אָפּערירן. דער דאָקטאָר האָט מיר געמאַכט דעם ערשטן פאַר־באַנד נאָך דער אָפּעראַציע און מיך געראַטן מיטצוגיין מיטן עוואַקו־אירטן טראַנספּאָרט, ווייל דאָ וועט אַלץ וואָס בלייבט איבער פאַרניכ־טעט ווערן. אָבער מיט עטלעכע שעה שפּעטער האָט מיר דער דאָקטאָר מיטגעטיילט, אַז דער לאַגער־עלטסטער האָט אים געזאָגט: יעדער שוואַכער וואָס וועט נישט קענען גיין, בלייבן הינטערשטעליק, וועט אין וועג דערשאָסן ווערן. דער דאָקטאָר האָט דעריבער מיך געראַטן צו בלייבן אין בעט, ווייל דורכמאַכן דעם וועג וועל איך זיכער נישט קענען. איך בין געבליבן וואַרטנדיק אויף אַ נס.

מיינע ברידער זענען אַוועק מיטן טראַנספּאָרט. מען האָט מענטשן צוזאַמענגענומען פון די לאַגערן פון און אַרום אוישוויץ און געטריבן זיי בייטאָג און ביינאַכט אין דער ריכטונג צו די סודעטן. די שוואַכע פון טראַנספּאָרט האָט מען טאַקע אין וועג דערשאָסן.

די איבערגעבליבענע קראַנקע אין די לאַגערן אַרום האָט מען ליק־ווידירט אויף פאַרשידענע אופנים. אַ סך האָט מען אויסגעשאָסן אין די בעטן, אין אַנדערע ערטער האָט מען זיי פאַרברענט צוזאַמען מיט די שפּיטאָל־געביידעס. אונדזער שפּיטאָל האָט מען נישט באַוויזן צו פאַר־ניכטן. דער מאַרש פון דער רויטער אַרמיי איז געגאַנגען שנעל פאָר־

אויס און די בהלה איז געווען אַן אומגעהויערע אַזוי, אַז עס איז געווען לייכט צו פאַרזען עפּעס און איבערלאָזן נישט פאַרניכטעט. אַזוי איז טאַקע געשען מיט אונדזער שפּיטאָל־געביידע. מיר זענען צופעליק ניצול געוואָרן פון טויט.

דעם 25־טן יאַנואַר 1945 זענען די רוסן אָנגעקומען אין אונדזער לאַגער און אונדז באַפרייט. שווער קראַנקע האָט מען תיכף אָפּגעפירט קיין קראָקע און אונדז האָט מען געהאַלטן אויפן אָרט און געגעבן די בעסטע הילף און דערנערונג. ווי נאָר מען האָט זיך געשטעלט אויף די פיס, האָט מען זיך אַוועקגעלאָזט אין וועג אריין, זוכן די אַמאָליקע היים. איך בין אַוועק קיין לאָדזש און דערנאָך — קיין אָזאָרקאָוו, קיינעם דאָרט פון אייגענע, היימישע נישט געטראָפן און צוריק קיין לאָדזש. דאָרט האָב איך באַגעגנט איינעם פון אונדזערע העפטלינגע, סאַלאָמאָנטשיק. איך האָב אים געפרעגט, צי ער ווייסט נישט עפּעס וועגן גורל פון מיינע ברידער. ער האָט מיר געזאָגט, אַז די ברידער מיינע זענען אומגעקומען, ער אַליין האָט זיי מקבר געווען. דער יונגערער ברודער איז אומגעקומען בעת אַ לופט־אָנגריף. דער עלטערער ברודער איז אַוועק ווייטער אין אַ פרישן לאַגער. איינמאָל איז ער נישט געגאַנגען צו דער ארבעט און פאַרבליבן אין לאַגער. עס איז צוגעגאַנגען דער לאַגער־עלטסטער, פראַנץ, וועלכער איז דאָרט מיטגעווען און האָט צו אים זיך אָפּגערופן: נישטאָ אַזאַ זאַך, ווי אַרומדרייען זיך אין לאַגער און נישט אַרבעטן. ער האָט מיין ברודער צוגעפירט צו אַ קלאָץ, געלאָזט אַוועקלייגן דעם ברודערס קאָפּ אויף אים און אָפּגעהאַקט אים דעם קאָפּ.

שפּעטער, אַז די רוסן האָבן פאַרנומען דעם דאָזיקן לאַגער, וואו פראַנץ איז געווען באַלעבאָס, האָבן די לעבן־געבליבענע יידישע העפטלינגע זוכה געווען נקמה צו נעמען אַן אים. זיי האָבן אים אַליין אויפגעהאָנגען.

סאַלאָמאָנטשיק האָט מיר אויך איבערגעגעבן אַ לעדערנעם פּאַס, וואָס ער האָט אַראָפּגענומען פון מיין טויטן ברודער און מיר געגעבן אָנגעגעבן דאָס אָרט, וואו מיין ברודער איז געבראַכט געוואָרן צו קבורה.

דוד טושינסקי

געווען אַמאָל אַ יידיש שטעטל בזשעזשין

געווען אַמאָל אַ שטעטל פון יידישע שניידערס — בזשעזשין. פון סאַמע באַגינען ביז שפּעט אין דער נאַכט האָבן זינגערס ניי־מאַשינען געלאָזט הערן זייער מוזיק. עס איז געווען די מוזיק פון שווערער אַרבעט, פון ביטערער זאָרג, פון אַ האַרט לעבן, אָבער אויך פון אַ רווישער יוגנט, פּאַרטייאישער אינטעליגענץ, פרומע יידן, חסידים וואָס האָבן געלעבט, געשטרעבט אינם קליינעם יידישן שטעטל בזשעזשין.

די היטלערישע הידרע האָט אויף אייביק פאַרלאָשן דאָס דאָזיקע לעבן, פאַרוואַנדלט עס אין אַש. פאַרבליבן בלויז געציילטע יידן פון שניידער־שטעטל בזשעזשין, על פּי נס ניצול געוואָרענע און צעוואָרפענע איבער דער גאַנצער וועלט, יחידים־עדות פון גערמאַנישן קאַניבאַלן־ווערק.

זאָלן די דאָזיקע ווערטער, שוואַכע אין אויסדרוק, אָבער געשריבן נישט מיט טינט, נאָר מיט בלוט, זיין אַ באַשיידענער צושטייער צו דער מצבה פאַר מיין געבורט־שטעטל בזשעזשין.

* * *

בזשעזשין איז געווען איינס פון די עלטסטע און פּאָפּולערסטע יידישע ישובים אין פּוילן. ווען דער דאָזיקער ישוב איז געגרינדעט געוואָרן האָט ער געטראָגן דעם נאָמען קראַקאָוועק. דער ישוב האָט זיך דעמאָלט געצויגן פון סטריקאָווער שאָסיי ביז נאָך דעם יידישן בית־עולם צו די בערגלעך אַרום. די פּוילישע פירשטין אַננאַ לאַסאָצקאַ האָט

אַראָפּגעבראַכט אין דאָזיקן ישוב אַריין די ערשטע וועבער. דער ישוב האָט זיך דעמאָלט נאָך מער אַנטוויקלט און אָנגעהויבן אויסברייטערן זיינע גרענעצן. ביי יענער צייט טאַקע האָט דער ישוב געקראָגן דעם נאָמען בזשעזשין.

פון פאַרשידענע מקומות זענען קיין בזשעזשין אָנגעקומען יידישע שניידערס און אין משך פון דורות אַנטוויקלט אַן אייגנאַרטיקע שניי־דער־אינדוסטריע מיט וואָס דאָס דאָזיקע שטעטל איז געוואָרן באַקאַנט איבער דער וועלט. היים־אַרבעט האָט פאַרנומען דאָס ערשטע אָרט דאָ. שוין פון 1772 האָט בזשעזשין געהאַט אַ רום מיט איר שניידערישער מאַסן־פּראָדוקציע. ביז 1914 איז דאָס גרויסע צאַרישע רוסלאַנד פאַר־פלייצט געוואָרן מיט די ביליקע אויסאַרבעטונגען פון די בזשעזשינער שניידער. אין די יאָרן צווישן ביידע וועלט־מלחמות גייט דער עקספּאָרט פון בזשעזשינער אַרבעט איבער אַ גאַנצער ריי לענדער פון אייראָפּע און פון אַנדערע וועלט־טיילן. אַ גרויסע ראָלע האָבן דאָ געשפּילט די גרויסע יידישע מאַגאַזינערן־עקספּאָרטערן, ווי: פראַנקענשטיין, טושינ־סקי, סולקאָוויטש און אַנדערע.

ביים אויסברוך פון דער מלחמה האָט בזשעזשין געציילט 17 טויזנט איינוואוינער, דערין — ניין טויזנט יידן, כמעט דורכאויס שניידער.

די יידן אין בזשעזשין האָבן נישט בלויז געאַרבעט, זיי האָבן אויך גענומען אַ לעבהאַפטן אָנטייל אין געזעלשאַפטלעך־פּאָליטישן און קולטור־לעבן פון שטעטל, געהאַט זייערע פאַרשטייער אין שטאָט־ראַט, אין מאַגיסטראַט, געהאַט זייערע רעליגיעזע און וועלטלעכע ביל־דונג־ און קולטור־געזעלשאַפטלעכע אָרגאַניזאַציעס. אַ לעבן פון יידי־שער מאַטעריעלער אָרעמקייט, אָבער רייך גייסטיק, געזעלשאַפטלעך און קולטורעל.

* * *

סעפּטעמבער 1939.

די דייטשן גייען. מאָביליזאַציע און מהומה. פון מערב־פּוילן גייט אָן אַ פּאַניש געלויף פון טויזנטער יידן. מאַסן גייען איבער בזשעזשין קיין וואַרשע. בזשעזשינער יידן זענען אַוועק פון די ניי־מאַשינען,

אַרויס אין גאַס, כדי צו טראָגן הילף די פאַרביילויפּנדיקע יידן: מען טײלט שפּייז, מען גיט מעדיצינישע הילף און מען באַזאָרגט מיט גע־לעגערס די, וואָס פאַרהאַלטן זיך אויף אַ טאָג, צוויי, אין שטעטל.

מיטוואָך, דעם זעקסטן טאָג פון דער מלחמה, ווערט בזשעזשין באָמבאַרדירט. פייער און רויך פאַרהילט די שטאָט. די גאַסן: הייליקע אננאַ, אַ טייל פון דער פּילסודסקי־גאַס און ראַגאָווסקי־גאַס גייען אַוועק מיטן רויך. עס זענען דעמאָלט אומגעקומען אַ סך אָרטיקע איינ־וואוינער און פּליטים פון לאָדזש, קאַליש און אנדערע ישובים.

מיט' עטלעכע טעג שפּעטער זענען די דייטשן אַריין אין אונדזער שטאָט און עס הויבט זיך אָן אַ סעריע פאַרפאָלגונגען: רעוויזיעס און רויב, כאַפּן צו אַרבעט, באַליידיקן, דערנידעריקן, שלאָגן און פּייניקן. אַ גרעסערע גרופּעם יידן פון דער אינטעליגענץ, פאַרשידענע טוער, ווערן אַרעסטירט און אַוועקגעשיקט. זיי זענען מער נישט צוריקגעקומען און זייט דעמאָלט ווייסט מען נישט, וואו זיי זענען אַהינגעקומען.

יום־כיפּור, נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן אונטערגעצונדן די שול, האָבן זיי אַרויסגעפירט דעם אַלטן רב באָרנשטיין אויף דער גאַס און אים אונטערגעצונדן די באָרד. אַ געטריבענעם, אַ צעשלאָגענעם, אויס־געשעפּט און אויסגעחוזקט שלעפּן זיי אים אַוועק צו דער באַן און שיקן אים אָפּ קיין קראָקע. צעבראָכן און קראַנק קומט ער מיט עטלעכע טעג שפּעטער צוריק קיין בזשעזשין, כדי דערנאָך צוזאַמען מיט אַלע זקנים פאַרשיקט צו ווערן אין דער גאַז־קאַמער.

טאָג־טעגלעך קומט פאָר אַ כאַפּעניש צו אַרבעט. אַ טייל פון די געכאַפּטע ווערן אַוועקגעשיקט הינטער דער שטאָט אויפן וועג קיין גאַלקאָוועק, וואו די מענטשן ווערן געפּייניקט און דערנאָך באַגראָבן לעבעדיקערהייט. איבער די וועגן, וואָס פירן פון בזשעזשין קיין גאַל־קאָוועק, ווישקאָוויץ און קאָלושקי, ווי אויך אין די וועלדער אַרום זע־נען צעזייט מאַסן־קברים פון בזשעזשינער יידן, באַגראָבענע לעבעדי־קערהייט.

אין דער צווייטער העלפט פון חודש דעצעמבער 1939 איז קיין בזשעזשין אָנגעקומען דער ס.ס.־מאַן קויפּמאַן און מיט עטלעכע טעג שפּעטער האָט זיך אָנגעהויבן די ערשטע אויסזידלונג. פון אַ גאַנצער ריי

גאַסן האָט מען אויפגעזאַמלט די יידן, כדי זיי אָוועקצושיקן. נאָך גרויסער מי מצד די יידן זאַגאַן און קליינבוים, אויפקלערונגען, אַז די דאָזיקע יידן, שניידערס פון פאַך, קאָנען אויסגענוצט ווערן אויף אַרבעט פאַר דער אַרמיי, און דער עיקר — מיט דער הילף פון אַ ריזיקער סומע אויסקויף־געלט אין מזומן און אין גאָלד, ווערט די אייסזידלונג אָפּגעשטעלט. אין בזשעזשין ווערן געשאַפן וואַרשטאַטן פאַרן מיליטער.

אין די ערשטע חדשים פון 1940 ווערט איינגעפירט אַ געטאָ אין בזשעזשין. עס ווערט געשאַפן דער יידן־ראַט מיט איקע פישקאָ, פאָליציי־קאָמענדאַנט פערלמוטער, באַקאַנט מיטן נאָמען „שמיידע פיאַק" („שמיידע שיכור") בראש. טאָמער איז געווען ווייניק די דייטשן, האָט מען נאָך אויך געהאַט אויסצושטיין ביטערע צרות פון די דאָזיקע יידישע „פירערס".

אין געטאָ, ביי הונגער, קעלט און רעפּרעסיעס, איז אָנגעגאַנגען די אַרבעט אין די שניידער־וואַרשטאַטן. מ'האָט אויסגעפאַרטיקט מלבושים פאַר די דייטשן. פון צייט צו צייט פלעגן קומען דייטשע „געסט" קיין בזשעזשין. באַזונדערס באַקאַנט זענען געווען די נעמען פון די געשטאַפּאָ־לייט פוקס, ריכטער און שווינטאָ. שרעק און שוידער האָבן די דאָזיקע נעמען אַרויסגערופן ביי דער יידישער באַפעלקערונג אין בזשעזשינער געטאָ. מיט פאַרשידענע וועגן און מיטלען האָבן זיי צוגענומען ביי דער יידישער באַפעלקערונג די לעצטע רעשטלעך פון זייער פאַרמעגן — גאָלד, צירונג און פוטערוואַרג. זיי פלעגן שיכורן און דער יידן־ראַט האָט זיי געדאַרפט צושטעלן משקה: וויין, ליקער און קאָניאַק. זיי האָבן געדאַרפט פרויען און דער יידן־ראַט האָט זיי די פרויען געדאַרפט צושטעלן. דער „פרעזעס" פישקאָ האָט געהאָרכזאַם געפאָלגט, אַלץ אויסגעפירט וואָס מען האָט פון אים געפאָדערט.

פונדעסטוועגן איז דאָס לעבן אין געטאָ אין משך פון יאָר 1940 צוגעגאַנגען, קאָן מען זאָגן, „נאָרמאַל", מען האָט ווי עס איז געלעבט. שפּעטער האָט זיך די לאַגע אָן אַ פאַרגלייך פאַרערגערט. שוין אין די ערשטע טעג פון יאַנואַר 1941 איז פּלוצלונג געקומען אַ באַפעל צוצושטעלן צען יידן, וועלכע דאַרפן עפנטלעך געהאָנגען ווערן. אויפן פּלאַץ פון דער פאַרברענטער שול האָט מען אויפגעשטעלט אַ תליה,

דער יידן־ראַט האָט געדאַרפט, לויטן באַפעל, צושטעלן די צען יידן צום הענגען. און דער יידן־ראַט האָט דעם באַפעל אויסגעפירט.

צו דער עקזעקוציע האָט מען געבראַכט די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג פון געטאָ, וועלכע האָט זיך געדאַרפט צוקוקן צו אָט דעם שטיקל אַרבעט. אַזייגער 12 בייטאָג האָט מען מיט געבונדענע הענט אויף הינטן געפירט צו דער תליה די צען יידן. צווישן די קרבנות האָט זיך געפונען איין גייסטיק־קראַנקע יידישע פרוי — מונדזשיאַ, עס האָט זיך געפונען צווישן זיי נאָך אַ פרוי — פייגע וואַסערטרעגער. די רעשט זענען געווען מענער, צווישן זיי — יודל וואַסערטרעגער, אורבאַך, הויזער און אַנדערע. הויזער איז געגאַנגען צו דער תליה מיט אַן אויסגעשריי: „מיר גייען אויף קידוש השם, נעמט נקמה!" יודל וואַסערטרעגער האָט אויסגערופן: „ביז איצט בין איך געווען אַ פּראָסטער וואַסערטרעגער, מאָרגן וועל איך זיין צווישן די קדושים!"

נאָכדעם איז ווידער געווען שטיל עטלעכע וואָכן, אין דערנאָך האָט זיך ווידער אָנגעהויבן.

עס איז אַרויס אַ באַפעל, אַז מען זאָל צושטעלן אַלע זקנים און קראַנקע צום שטעמפּלען. אין באַדאַוועט הויז האָט מען צונויפגעזאַמלט אַלע זקנים און קראַנקע, מענער און פרויען. אַלע האָבן געמוזט זיך אויסטאָן נאַקעט. צוערשט האָבן די ס.ס.־לייט איינגעאָרדנט זיך אַ פאַרווייַלונג. די נאַקעטע זקנים און זקנות האָבן געמוזט טאַנצן און דעמאָנסטרירן פאַרשידענע זאַכן, וועלכע לאָזן זיך פּשוט נישט באַשרייבן. מען האָט די יידן געצוואונגען צו פאַרשידענע דיסקרעטע סצענעס, געשלאָגן זיי איבערן נאַקעטן לייב און געקאַפּעט. דערנאָך אַז די ס.ס.־לייט האָבן שוין גענוג געהאַט די דאָזיקע „פאַרשטעלונג", האָבן זיי גענומען אָפּשטעמפּלען אַלע אָנוועזנדיקע. די שטעמפּלען האָט מען געלייגט אויף די געשלעכטס־אָרגאַנען. אומגעקערט זיך צוריק אַהיים האָבן, די געזונטערע, די וואָס האָבן געקראָגן דעם שטעמפּל מיט דעם צייכן „ב". די רעשט איז אָוועקגעשיקט געוואָרן אויף אומקום.

דעם 14־טן און 15־טן מאַי 1942 איז קיין בושעזשין אין געטאָ אָנגעקומען אַ באַנדע ס.ס.־לייט מיט ביבאָוון בראש. ביבאָווס נאָמען האָט שוין דעמאָלט געהאַט אַ שם. דער נאָמען זיינער האָט אַרויס־

געראָפן אַ גרויל־שרעק ביי אַלע. ביבאָוו האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז די מאַמעס דאַרפן ברענגען צו אים זייערע קינדער אין עלטער ביז צען יאָר. יענעם טאָג האָט גערעגנט אין בזשעזשין, עס האָט געמבולט, און איבער די גאַסן פון געטאָ זענען געגאַנגען אָפּגעצוואָגענע, פאַרקעמטע, ציכטיק אָנגעטוענע יידישע קינדער געפירט דורך די מאַמעס. די מאַמעס וויינען און די קינדער באַרואיקן זיי, פרואוון זיי איינשטילן: מאַמע, וויין נישט, וואָס וויינסטו?

צונויפגעבראַכט אַלע קינדער אין דער געביידע פון מאַגיסטראַט, זענען זיי דאָרט פאַרבליבן מיט די מוטערס אַ גאַנצן טאָג. עס איז צוגעפאַלן די נאַכט, מידע זענען די קינדער איינגעשלאָפן אויף דער ערד נעבן די מאַמעס. מאַנכע קינדער וויינען, בעטן זיך: מאַמע, קום אַהיים, פאַרוואָס גייען מיר נישט אַהיים? פאַרוואָס איז אַזוי פינסטער? פאַרוואָס צינדט מען נישט אָן קיין ליכט?

דריי אַזייגער ביינאַכט איז פלוצלונג געוואָרן ליכטיק אין זאַל. אַ טומל, אַ שיכורער געשריי האָט אויפגעוועקט די קינדער. עס דערהערט זיך אַ באַפעל: אָפּגעבן אַלע קינדער, און באַלד דערנאָך הויבט מען אָן אָוועקצורייסן די קינדער פון די מאַמעס. אַ געוויין פון מאַמעס און קינדער, אַ געשריי, אַ געבעט און די ס.ס.־לייט רייסן די קינדער פון די מאַמעס פאַרקאָרטשעטע הענט אַרויס. קינדער שרייען אין געוויין: מאַמע, איך וויל צו דיר, מאַמעשי. די מאַמעס פאַלן צו די פיס פון די ס.ס.־לייט, קושן זייערע שמוציקע שטיוול אין געבעט. די ס.ס.אישע שטיוול בריקען, קאָפּען, שטויסן, און אַ בייז געלעכטער הילכט אָפּ אין זאַל, געמישט מיט אַ פייפעריי פון שפּיצרוטן איבער די לייבער פון די וויינענדיקע מאַמעס. די מאַמעס בעטן זיך: נעמט אונדז אויך מיט, מיר ווילן גיין צוזאַמען מיט אונדזערע קינדער. עס העלפט נישט. מען נעמט די קינדער אַוועק און אין זאַל פאַרבלייבן די צעשלאָגענע, צעווייטיקטע און פאַרוויינטע מאַמעס. איינער פון דער געשטאַפּאָ, זייפערט, שרייט אויס: „די מוטערס מיסען זאָ קראַפּירען״— און גייט אַרויס. פון דרויסן הערט זיך אַן אָפּקלאַנג פון קינדערישן געשריי און געוויין. נאָך עטלעכע מינוט ווערט אינגאַנצן שטיל. פאַרטאָג,

זענען צו די מאַמעס אַריינגעקומען ס.ס.־לייט און מיט אַ געשריי און שלעגעריי אַרויסגעטריבן אויף דער גאַס.

צומאָרגנס איז די געטאָ אין בזשעזשין געווען אויסגעליידיקט פון קינדער. נישט געווען מער קיין קינדער אין געטאָ. בלויז איין מאַמע איז פאַרבליבן אין געטאָ מיט אַ קינד, דאָס איז געווען מירא ראָזען. פאַר איר האָט זיך איינגעשטעלט דער יידן־ראַט און די דייטשן זענען געווען אַזוי „גרויסמוטיק״, אַז זיי האָבן געשענקט דערווייל דאָס לעבן פון איין יידיש קינד.

אַז די מאַמעס האָבן זיך געווענדעט צום פּרעזעס פון יידן־ראַט מיט דער פראַגע: וואָס איז מיט אונדזערע קינדער, וואו האָט מען אונדזערע קינדער אַוועקגעפירט? — האָט דערויף דער פּרעזעס גע־ענטפערט: די קינדער געפינען זיך אין לאָדזש, ביי רומקאָווסקין אין מאַרישין, זיי זענען דאָרט אין אַ קינדער־היים. אין גיכן וועט איר זיך זען מיט זיי.

עטלעכע טעג נאָכדעם, ווי מען האָט אַוועקגענומען די קינדער פון בזשעזשין, האָט מען זיך גענומען צו די דערוואַקסענע. עס האָט זיך אָנגעהויבן די ליקווידאַציע פון בזשעזשינער געטאָ. מען האָט גע־כאַפּט מענטשן פון די שטובן און וואַרשטאַטן און טראַנספּאָרטנווייז אַוועקגעשיקט אויף אומקום.

מיט אַ קורצער צייט שפּעטער איז די בזשעזשינער געטאָ ליק־ווידירט געוואָרן — בזשעזשין איז געבליבן ריין פון יידן.

מאַרק פראַמער

חורבן זלאַטשעוו

דריי טעג נאָכדעם ווי די דייטשן האָבן פאַרנומען זלאָטשעוו, דעם 3־טן יולי 1941, האָבן די דייטשן מיט דער הילף פון דער אָרטי־קער אוקראַאינישער באַפעלקערונג אָרגאַניזירט אַ פּאָגראָם. צום שלאָגן און מאָרדן יידן האָט זיך אויך אָנגעשלאָסן די אָרטיקע פּוילישע באַ־פעלקערונג. מען האָט געשלאָגן יידן מיט שטעקנס און שטיינער, גע־שאָסן און דעם דאָזיקן טאָג אומגעבראַכט דריי טויזנט יידישע נפשות.

נאָך אָט דעם בלוטיקן פּאָגראָם איז אויף אַ געוויסער צייט גע־וואָרן רואיק. לויט אַ פאַראָרדנונג פון דער דייטשער מאַכט איז גע־גרינדעט געוואָרן אַ יידן־ראַט, וועלכער איז שפּעטער פאַרוואַנדלט גע־וואָרן אין אַ ווערקצייג פון די דייטשן קעגן די יידן גופא. איינע פון די אויפגאַבעס פון יידן־ראַט איז געווען צוצושטעלן יידן צו פאַרשידענע אַרבעטן. דער יידן־ראַט האָט אויך דורכגעפירט פאַרשידענע רעקווי־זיציעס ביי דער יידישער באַפעלקערונג. דער אויספיר־אָרגאַן פון יידן־ראַט איז געווען די יידישע מיליץ, וואָס איז געשאַפן געוואָרן. יעדער ייד עלטער פון 14 יאָר האָט געמוזט ערגעץ וואו זיין אָנגעשטעלט ביי אַן אַרבעט.

שוין אין די ערשטע וואָכן פון דער דייטשער אָקופּאַציע אין זלאָטשעוו האָט מען אַלע יידן פאַרטריבן פון די שענערע גאַסן פון שטאָט. די יידן האָב אויך געמוזט באַצאָלן אַ קאָנטריבוציע.

פאַר די יידן אין זלאָטשעוו האָבן די דייטשן צוגעגרייט אַזש פיר צוואַנגס־אַרבעטס־לאַגערן: לאַצקי, קאָזאַקי, פּלוהוב און יאַכטאַ־ראָוו. נישט געקוקט דערויף, וואָס דער יידן־ראַט האָט זיך פאַרנומען

מיט צושטעלן מענטשן צו פאַרשידענע אַרבעטן פאַר די דייטשן, האָט זיך אין שטאָט אָנגעהויבן אַ געיעג אויף יידן. די כאַפּעלעך זענען פאָר־געקומען כמעט יעדן טאָג. פּלוצלונג האָבן די דייטשן, צוזאַמען מיט דער אוקראַאינישער מיליץ, אָפּגעשלאָסן די יידישע גאַסן, געכאַפּט יידן פון די גאַסן, פון די שטובן אַרויס און אַוועקגעשיקט אין פאַר־שידענע אַרבעטס־לאַגערן. די באַדינגונגען ביי וועלכע עס איז אויס־געקומען צו אַרבעטן זענען געווען שרעקלעכע. דאָס לעבן פון יעדן ייד איז געווען אָפּהענגיק פונם הומאָר פון די ס.ס.־מענער. טויזנטער זע־נען אויסגעשטאָרבן פון הונגער, קרענק און פון דערשיסונגען. אַנט־לויפן פון לאַגער איז געווען זייער שווער. פאַר אַ פּרואוו צו אַנטלויפן האָט געדראָט מיט הענגען.

אין מיטן יולי 1942 איז אָנגעקומען אַ ידיעה פון לעמבערג, אַז דאָרט קומען פאָר אַזוי גערופענע „אַקציעס", בעת וועלכע גרויסע טראַנספּאָרטן יידן ווערן אַרויסגעשיקט פון שטאָט אין אַן אומבאַקאַנ־טער ריכטונג. תחילת האָט מען געמיינט, אַז מען שיקט ערגעץ אַהין אויף אַרבעט. אַרויסגעוויזן האָט זיך, אַז דאָס שיקט מען אַוועק יידן צום פאַרניכטן.

גיך האָבן אויך די זלאָטשעווער יידן דערפילט דעם טעם פון אַזעלכע אַקציעס. סוף אויגוסט 1942 האָט זיך אָנגעהויבן די אויס־זידלונג פון די יידן אין זלאָטשעוו. בעת דער דאָזיקער אויסזידלונג האָבן צוגעהאָלפן די דייטשן אויך יידישע פאַררעטערס, וואָס האָבן מיטגעאַרבעט מיט דער געשטאַפּאָ און אין דער יידישער מיליץ, ווי אויך פאַרשידענע באַאַמטע פון יידן־ראַט.

די אויסזידלונג פון די זלאָטשעווער יידן איז פאָרגעקומען דעם 28־טן און 29־טן אויגוסט (ט"ז אלול, תש"ב). מען האָט אַלע יידן גע־בראַכט צו דער געביידע פון יידן־ראַט און דאָרט איז פאָרגעקומען אַ סעלעקציע. בעת דער דאָזיקער סעלעקציע זענען אַוועקגעשיקט גע־וואָרן 1500 יידן.

דעם 2־טן און 3־טן אָקטאָבער 1942 איז ווידער פאָרגעקומען אַ סעלעקציע.

אין נאָוועמבער האָט מען אין זלאָטשעוו איינגעפירט אַ געטאָ. אויף אַ קליינעם שטח, אין צענטר פון שטאָט, האָט מען קאָנצענטרירט פינף טויזנט יידן, ארומגעצוימט די געגנט מיט שטעכיקן דראָט און אַרומגעשטעלט מיט אוקראַאינישע וועכטער. אַביסל שפּעטער צו האָט מען קיין זלאָטשעוו געבראַכט די יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך: סאַסאָוו, ביאַלי קאַמיען, אָלעסקאָ. חוץ דעם זענען אין סאַסאָוו, יאַכ־טאָראָוו, לאַצקי, קאָזאַקי ווי אין זלאָטשעוו געווען לאַגערן, וואו מען האָט געהאַלטן צו עטלעכע הונדערט מענטשן.

די געטאָ אין זלאָטשעוו האָט עקזיסטירט ביזן 2־טן אַפּריל 1943. אינם דאָזיקן טאָג האָט מען צוזאַמענגענומען אַלע יידן פון זלאָטשע־ווער געטאָ, צוגענומען אַלץ, וואָס מען האָט געהאַט מיט זיך פון זאַכן און חפצים, און דערנאָך מיט לאַסט־אויטאָס אַוועקגעפירט אַלע עט־לעכע קילאָמעטער הינטער דער שטאָט, אין אַ וואַלד אריין, וואו מען האָט אַלע אומגעבראַכט.

נישט ווייט פון דאָרף יעלעכאָוויצע זענען פאַרניכטעט געוואָרן די רעשטן פון דער זלאָטשעווער קהילה. די פּרטים פון דער פאַרניכ־טונג האָבן איבערגעגעבן קריסטן, וועלכע האָבן געפירט די לאַסט־אויטאָס מיט די יידן צו דער עקזעקוציע.

אַלע האָבן געמוזט זיך אויסטאָן נאַקעט און אויסשטעלן זיך אין אַ ריי פאַר די פון פריער צוגעגרייטע גריבער. דערנאָך האָט מען גע־עפנט אַ שיסעריי אויף די יידן אַרום די גריבער. נאָך דער מאָרד־אר־בעט האָט מען די גריבער מיט די מתים פאַרשאָטן. זייער פיל לעבע־דיקע יידן האָט מען דאָרטן פאַרשאָטן. געווען אַ סך פאַרוואונדעטע, מענטשן וואָס האָבן נאָך געלעבט, האָט מען זיי צוזאַמען מיט די טויטע פאַרשאָטן. די דאָזיקע מאַסן־שחיטה האָט געדויערט אַ גאַנצן טאָג. נאָכדעם האָט מען אויף די לאַסט־אויטאָס פאַרלאָדעוועט די זאַכן פון די קרבנות און אַוועקגעפאָרן.

אין זלאָטשעוו זענען נאָך דער ליקווידאַציע פון געטאָ פאַרבליבן אַביסל יידן אין פאַרשידענע בונקערס. מען האָט זיי ביסלעכווייז אויס־געפונען און אין משך פון עטלעכע וואָכן, יעדן דינסטאָג און פרייטאָג,

אוועקגעפירט גרופּעסווייז צום דאָרף יעלעכאָוויצע צום פּאַרניכטן. נאָך פיר וואָכן זוכעניש איז די זלאָטשעווער געטאָ געבליבן אויסגעליידיקט פון יידן.

בעת דער ענדגילטיקער ליקווידאַציע האָבן די דייטשן נישט געשוינט אויך דעם יידן־ראַט און די יידישע מיליץ — אויך זיי זענען אומגעבראַכט געוואָרן. געבליבן זענען נאָך אַביסל יידן אין זלאָטשעווער אַרבעטס־לאַגער, אָבער דעם 22־טן יולי 1943 איז דער לאַגער ליקווידירט געוואָרן. אַ טייל האָט מען נאָך אַפּגעשיקט אויף שקלאַפן־אַרבעט אין יאַנאָווער לאַגער הינטער לעמבערג און די רעשט, די וואָס האָבן שוין צו קיין אַרבעט נישט געטויגט, האָט מען דערשאָסן. ביי יענער צייט זענען אויך ליקווידירט געוואָרן די לאַגערן אין סאַסאָוו, פּלוטאָוו, לאַצקי, קאָזאַקי.

מיטן סאַסאָווער לאַגער איז געשען אַזאַ זאַך: בעת מען האָט אַרומגערינגלט דעם דאָזיקן לאַגער, כדי אים צו ליקווידירן, האָבן די יידן אַדורכגעריסן זיך און גענומען אַנטלויפן אין די אַרומיקע וועלדער. די דייטשן און אוקראַאינער האָבן אויף די אַנטלויפנדיקע געעפנט אַ שיסעריי. הונדערטער יידן זענען דעמאָלט געפאַלן טויט, אָבער 150 יידן איז דאָך געלונגען אַרויסצוקריגן זיך לעבעדיקערהייט. זיי האָבן זיך אַלע באַהאַלטן אין די וועלדער. אין די דאָזיקע וועלדער האָבן זיך אויך אויסבאַהאַלטן עטלעכע הונדערט יידן פון זלאָטשעוו און פון אַנדערע שטעטלעך. זיי זענען דאָרט געווען ביז דער באַפרייאונג.

נאָכדעם ווי די סאָוועטן זענען אַריין קיין זלאָטשעוו, זענען פון די וועלדער אַרום צוריקגעקומען אין שטאָט אַריין 150 זלאָטשעווער יידן. אַזאַ צאָל איז פאַרבליבן פון אַ קהילה, וואָס האָט אין 1941 געציילט צען טויזנט נפשות.